

De Breuke Sions. Het versplinteringsproces onder de bevindelijk gereformeerden in de 19e en 20e eeuw en het ideaal van de ene, vaderlandse kerk

1.1 *Kerk en staat*

Voor de grote protestantse kerk in Nederland, de Gereformeerde Kerk, betekende de tijd van de Verlichting dat de orthodoxie teruggedrongen werd. In reactie hierop werd zij door een deel van de orthodoxe kerkleden verlaten. Na een lange periode van ledenwinst moest de 'vaderlandse kerk' daardoor in de 19e eeuw terrein verliezen. Wel waren er eerder uit aanhangers van de orthodoxie 'gezelschappen' ontstaan, maar de leden daar van waren niet opgehouden lid te zijn van de Gereformeerde Kerk.

De Gereformeerde Kerk van de 17e en 18e eeuw was geen staatskerk, maar door haar omvang en haar speciale band met de Republiek was ze wel 'volkskerk', een verenigende factor in het losse bestel van de Nederlanden. Eén van de taken die zij de overheid in het 36e artikel van de 'Nederlandse Geloofsbelijdenis' (1566) toeschreef was de plicht "de hand te houden aan den heiligen kerkedienst; om te weren en uit te roeien alle afgoderij en valschen godsdienst (...) en het Koninkrijk van Jezus te doen vorderen." In dit artikel drukte zij haar betrokkenheid uit op het hele Nederlandse volk - het ideaal was dat allen gereformeerd zouden zijn - en de verwachting die zij in dit opzicht van de overheid koesterde. Invloed van de overheid op de kerk zelf stond de kerk niet voor; ze werd presbyteriaal-vertegenwoordigend bestuurd waarbij de kerkelijke vergaderingen, vanuit de plaatselijke kerkeraden gevormd, de beslissende instanties waren.

In overeenstemming met de geest van de tijd kreeg de Gereformeerde Kerk begin negentiende eeuw - ondanks de tijdens de Bataafse omwenteling uitgesproken scheiding van kerk en staat - een kerkbestuur opgelegd omwille van de controle op de gelden die de staat haar, net als voor 1795, besloot te verschaffen. Voortaan was voor alle bestuursbesluiten de goedkeuring van de koning vereist, van vertegenwoordiging in het synodale bestuur van onderop was nauwelijks sprake. De nieuwe formule werd neergelegd in het 'Algemeen Reglement' van 1816, dat tegelijk de naam van de kerk veranderde in 'Nederlandse Hervormde Kerk.'

Het nieuwe Reglement opende de poort voor moeilijkheden die teruggingen op een oudere ontwikkeling. Haar specifieke karakter ontleende de Nederlandse Gereformeerde Kerk aan haar drie 'formulieren van enigheid', de belijdenisgeschriften die borg moesten staan voor de orthodoxie. Elke predikant moest ze onderschrijven maar op het eind van de 18e eeuw was deze betuiging van trouw "volkomen gedevalueerd". Vele hoogleraren en predikanten ontkenden de rechtvaardiging door het geloof, de Drieëenheid van God en het plaatsvervangend lijden van Jezus voor de mens. Deze 'verlichte' ideeën vonden met name gehoor in hogere kringen.

Van de kerkelijke instanties had de orthodoxie niet veel steun te verwachten. Het Reglement was namelijk opgesteld door mensen uit de omgeving van Willem I en hun verlichte ideeën brachten in ieder geval het vermijden van leergeschillen mee.¹ Bij hun verbintenis aan de kerk moesten de predikanten een acte tekenen die niet uitdrukkelijk sprak van de drie formulieren van enigheid, maar van 'de aangenomen formulieren'. Verder werd het bindende karakter van de belijdenisgeschriften teruggebracht op een formule die men -

door de latijnse formulering - eventueel zo kon uitleggen dat de aankomende predikant zich alleen aan deze geschriften verbond voor zóver hij ze overeenkomstig achtte met de Bijbel.²

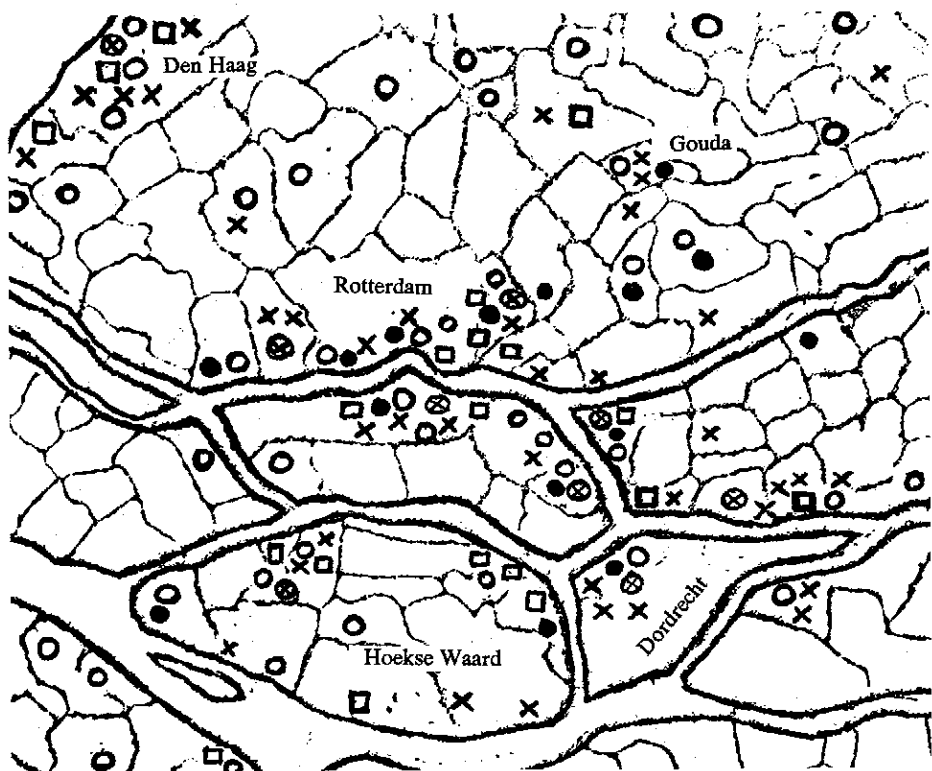
1.2 In het teken van de vrijheid: 1834-1852

Een eerste belangrijke uittocht van orthodoxen uit de Hervormde kerk vond plaats in 1834. De leider van de 'Afscheiding', de predikant Hendrik de Cock te Ulrum in Groningen, stelde zich op het standpunt "dat de gereformeerde belijdenis alléénrecht bezit in de kerkelijke samenleving"³ Ook protesteerde hij tegen de in 1806 verplicht ingevoerde 'Evangelische Gezangen' die niet allemaal orthodox waren. Door deze principiële claim werden de kerkelijke besturen genoopt maatregelen te nemen die er op gericht waren om De Cock uit het ambt te ontsetten. Terwijl de procedure daartoe aan de gang was, besloten De Cock en zijn volgelingen zelf zich los te maken van de Hervormde Kerk. Hun 'Acte van Afscheiding of wederkering' drukte de wens uit de Gereformeerde Kerk tot nieuw leven te brengen. Noodzakelijkerwijs betekende dat scheiding van de "synodale hervormde (...) kerk, totdat deze terugkere tot de weg der vaderen die zij verlaten hebben." Een scheuring binnen de 'ware gereformeerde kerk' (de ware gereformeerde gelovigen) betekende het niet, stelde De Cock. Ondanks zijn actie bleven er echter orthodoxen in de Hervormde Kerk.⁴

Uit het feit dat slechts zes predikanten, maar naar verhouding veel méér gemeenteleden over het hele land verspreid zich afgescheiden hadden, kwamen praktische problemen voort. Het belangrijkste daarvan was een tekort aan predikanten in de Afgescheiden gemeenten. Wel beschikten een aantal van die gemeenten - die ontstaan waren uit oudere orthodoxe gezelschappen⁵ - over personen die een stichtelijk woord konden spreken. Hier en daar werden zulke voorgangers op plaatselijk initiatief tot predikant bevestigd, tegen de wens van een synode van de Afgescheiden gemeenten in. De nieuwe scheiding die volgde had echter meer oorzaken. Ook die hadden alles te maken met de nieuwe, ongewone situatie.

Moesten de Afgescheiden gemeenten de Dordtse Kerkenordering nog handhaven, het kerkrecht dat gold sinds 1618/19 en toegesneden was op de grote volkskerk waarin zich ook onverschilligen bevonden? Korte tijd, van 1837 tot 1840, was de meerderheid van de Afgescheiden kerk van mening dat dat niet kon en drie jaar lang hield zij zich aan de 'Utrechtse' kerkenordering die ze zelf opstelde. De Dordtse kerkorde was echter tegelijk opgesteld met één van de belijdenisgeschriften, en voor het begrip van veel mensen was ze daarom nauw verbonden met de orthodoxie zélf.⁶ Twee groepen gemeenten, één in het westen van Zuid-Holland en één in de kop van Overijssel, braken in 1837 om die reden met de Afgescheidenen.⁷

Een derde moeilijkheid was gelegen in de steun die de regering gaf aan de bewering van de Hervormde kerk de voortzetting van de aloude Gereformeerde Kerk te zijn, zoals ook De Cock en de zijnen voor zich opeisten. De grondwet waarborgde de vrijheid van godsdienstuitoefening alleen aan bestaande kerkgenootschappen. In de visie van de overheid moesten de Afgescheidenen die vrijheid aanvragen, als nieuw kerkgenootschap. Daarmee zouden ze de naam 'Gereformeerd' moeten laten varen, en ook het recht op gebouwen en goederen van de oude kerk. Vervolgelingen en ongemakken vloeiden uit de weigering voort. In 1839 ging de Afgescheiden predikant H.P. Scholte er met zijn gemeente als eerste toe over om 'de vrijheid aan te vragen' bij de overheid. Weer had, net als bij het ongeoorloofd ordenen van predikanten, de praktijk het principe overwonnen. Men noemde zich voortaan 'Christelijk Afgescheiden Gemeenten'. De gemeenten die deze ommezwaaï bleven weigeren, een minderheid, kwamen grotendeels terecht bij de eerder uitgetreden groep die zich tegelijk met de oude naam tooiden én naar de vervolgingen noemde: de 'Gereformeerde Gemeenten onder het kruis.'

1. De versnippering van de bevindelijken in centraal Zuid-Holland, eind jaren vijftig, begin jaren zestig. Behalve de aangegeven gemeenten bestaan hier verder nog zware Christelijke Gereformeerde Kerken en gemeenten behorend tot de Gereformeerde Bond en de Hervormde Kerk.

- = Gereformeerde Gemeente
- = Gereformeerde Gemeente in Nederland
- = Oud-Gereformeerde Gemeente in Nederland
- ⊗ = Stammiaanse bijeenkomst
- X = vrije plaatselijke gemeente

2. Ds. G.H. Kersten, leidend predikant in de Gereformeerde Gemeenten en oprichter van de Staatkundig Gereformeerde Partij.

De enige predikant onder de Afscheidenen die weigerde, J.H. Budding, voegde zich echter niet bij dit verband. Tenslotte werden de 'Kruisgemeenten' geleid door onofficieel geordende predikanten. Bovendien was Budding - in zijn jeugd beïnvloed door gezelschappen in Zuid-Oost Utrecht⁸ - werkzaam in het afgelegen Zeeland, waar vele Afscheidenen een extra grief hadden tegen de Christelijk Afscheiden gemeenten, die de psalmberijming van 1773 zongen. Het verzet tegen deze berijming was in Zeeland, met name in Walcheren, ongemeen fel geweest, een echte volksbeweging. Na 1795 waren de betrokkenen vervolgd, en één van de leiders uit Walcheren was opgehangen. De oorspronkelijke psalmen 'van Datheen' herinnerden in deze provincie dus aan recent martelaarschap. Maar niet allen waren daaraan evenveel gehecht, en zo scheidde zich de wegen van wie niet de vrijheidsaanvraag en '1773' wilden, en van wie die beide accepteerden. De eersten vormden vrije gemeenten met Budding als enige predikant.⁹

Hoe belangrijk de positie van hun voorgangers voor de twee oorspronkelijke groepen *Gereformeerde Gemeenten onder het kruis* was, blijkt uit het feit dat zodra men zich tot een vaster verband aaneensloot, in 1840, een aantal voorgangers tot predikant geordend werden.¹⁰ Binnen de Overijsselse groep was er zelfs al, in 1838, splitsing opgetreden door de praktische eis om een predikant te hebben. Toen in de gemeente Kampen oefenaar D. Hoksbergen tot predikant bevestigd werd wenste deze gemeente geen toestemming af te wachten van een kerkvergadering van de gezamenlijke Kruisgemeenten in Overijssel. Voortaan stond Hoksbergen op het standpunt dat de plaatselijke gemeente dat moest doen. Daarbij beriep hij zich op de 'noodsituatie': in Nederland moest de ware kerk immers opnieuw gesticht worden.¹¹ Zo'n beroep op de 'noodsituatie' zou later in soortgelijke situaties steeds opnieuw gedaan worden.

Hoksbergens uittreden beletten de Kruisgemeenten niet te groeien. In 1844 voegde zich een kleine groep Noord-Hollandse gemeenten bij het verband, in 1851 waren er 28 gemeenten -waaronder ook enige in Utrecht, Zeeland en Friesland. Zeven jaar later was ook Gelderland met drie gemeenten vertegenwoordigd.

Wat de Gereformeerde Gemeenten onder het kruis van zowel Hoksbergen als van de Afscheidenen onderscheidde, was het feit dat ze niet uitgingen van een nieuwe kerkstichting, zoals Hoksbergen uit overtuiging, en de Afscheidenen in de praktijk deden. De Kruisgemeenten meenden echter evengoed de ware voortzetting van de oude gereformeerde kerk te zijn. Alle drie deze stellingnames kwamen tenslotte voort uit de Afscheiding van 1834 die de Hervormde Kerk tot 'valse kerk' verklaard had. Dat er in die Hervormde Kerk nog orthodoxen waren overgebleven kon daar niets aan veranderen. Zelfs samenwerking met dezen werd door de Afscheidenen van de hand gewezen.¹² Onder de Kruisgemeenten waren echter ook enige gemeenten en predikanten te vinden die de afscheidingsgedachte eigenlijk verwierpen. De voorgangers W.C. Wüst en B. Sterkenburg beliefdend vast te houden aan de ene aloude Gereformeerde of Hervormde Kerk, en waren er van overtuigd dat de 'verbreking' van die kerk - de Breuke Sions - ook bij degenen die zich afgescheiden hadden een solidair schuldgevoel moest opwekken. De leden van de Kruisgemeente van Giessendam deelden bij voorbeeld dit gevoel. De meesten van hen maakten zich nooit officieel los van de Hervormde Kerk.¹³

Wüst en Sterkenburg gingen verschillende wegen. Wüst wenste te leven in een geordend kerkverband en voldeed in 1845 aan het verzoek van de algemene vergadering van de Kruisgemeenten uit te spreken dat het 'Hervormd Genootschap' de valse, de Gereformeerde Kerk onder het kruis de ware kerk was.¹⁴ Later was hij predikant in andere kerkverbanden die het 'herstel van de Breuke Sions' hoog in het vaandel droegen. Sterkenburg daarentegen kon niet aarden in het 'officiële' kerkelijke leven bij de

Kruisgemeenten en kwam op den duur op zich zelf te staan.¹⁵ De gemeenten die hij en zijn opvolgers in het Merwede-gebied vervolgens rond zich verzamelden groeiden langzaam aan door aanwas uit de Hervormde Kerk en werden dragers van één van de duurzaamste tradities van het besef van 'de Breuke Sions'. Uitdrukkelijk werden eigen schuld aan de breuk in de vaderlandse kerk en de onmacht om zelf iets aan die situatie te veranderen, beleden. Hun 'samenkomsten' hadden het karakter van verenigingen op basis van een huishoudelijk reglement.¹⁶ Zo'n vereniging werd beschouwd als tijdelijke 'huisvesting' tot "het de Heer belieft Zelf nog eens orde op zaken te stellen in de kerk der Reformatie."¹⁷ Een vergelijkbaar gevoelens dreef de in 1841 te Benthuisen afgezette Hervormde predikant L.G.C. Ledeboer.

In tegenstelling tot De Cock had Ledeboer zich niet zelf aan de Hervormde Kerk onttrokken. Nadat hij tijdens een kerkdienst de gezangenbundel van 1807 en het Reglement van 1816 van de preekstoel gesmeten en in de tuin begraven had, was hij geschorst en na verloop van tijd, in 1841, afgezet. Ook voor hem was het breekpunt dat in de Hervormde Kerk het handhaven van de belijdenis opgegeven was.¹⁸ Tijdens zijn proces verklaarde hij zich niet afgescheiden te hebben, omdat hij "bij de leer en dienst der vaderen" gebleven was. De Hervormde Kerk was dat niet, en Ledeboer verklaarde zich daar dan ook niet langer bij te rekenen. Wel bleef hij zich beschouwen als de predikant van Benthuisen.¹⁹ Zijn catechisanten leerde hij dat ze naar de Hervormde Kerk ('onze kerk') terug moesten gaan zodra die weer tot de orthodoxie terug zou keren. Tot die tijd zou ze de naam 'Hervormd' ten onrechte dragen.²⁰ Ledeboers stellingname was dus gelijk aan die van de Kruisgemeenten, voordat die de Hervormde Kerk tot 'valse kerk' verklaard hadden. Korte tijd leefde Ledeboer mee met de Afscheidenen, maar toen de vrijheidsaanvraag daar veld won, koos hij voor een zelfstandige positie. Met de Kruisgemeenten en Sterkenburg had hij geen contact.²¹ Hun niet-kerkelijk bevestigde predikanten werden door hem evenals door Budding niet erkend. Misschien speelde bij zijn stellingname op de achtergrond mee dat hij, als zoon uit een patriciërsfamilie, meer banden gevoelde met de nationale instellingen, en dus ook met de Hervormde Kerk, dan de leiders van de Afscheiding die van 'lagere' afkomst waren.²²

Niet alleen gemeenten kwamen onder de invloed van Ledeboer, ook kleine groepjes, al dan niet verzameld rond een oefenaar. Overal waar hem dat verzocht werd, ging hij voor, met name in Zuid-Holland, maar ook in Zeeland in de gemeenten van Budding. Wanneer Ledeboer een gemeente institueerde beriep hij zich, net als de Kruisgemeenten wanneer zij predikanten ordenden, op de 'noodsituatie'. Zo'n nieuwe gemeente voelde zich 'Ledeboeriaans': de band met de Benthuiser predikant was zo sterk dat zich op den duur een kerkelijke gemeenschap rond zijn persoon vormde. Daarbij vertegenwoordigde zijn persoon de band met de 'kerke der vaderen'.²³ Misschien speelde in deze minder scherpe stellingname tegenover de Hervormde Kerk de traditie van die gezelschappen mee die naast, maar nooit los van de oude kerk gestaan hadden.²⁴ Ik ben verzekerd, zo schreef de uit zo'n gezelschap afkomstige Ledeboeriaan Daniël Bakker "dat de Heere op Zijnen tijd alles schoon zal maken."²⁵

Tot 1843 vormden de groepen rond Ledeboer en Budding in zekere zin één geheel, omdat beide predikanten door de betrokken 'gemeenten' gevraagd werden voor te gaan.²⁶ Tijdens afwezigheid van Budding (1843-1851) richtten de gemeenten zich steeds meer op Ledeboer en de oefenaars P. van Dijke en D. Bakker. Na 1851 bleek Budding tot minder orthodoxe standpunten overgegaan te zijn, wat er toe leidde dat de wegen zich scheidden - een scheiding die rond 1860 definitief werd. De enkele gemeenten die zich rond Budding verzamelden, vormden later met andere de 'Vrije Evangelische gemeenten'.²⁷

In het jaar 1852 besloot de overheid dat kerkelijke gemeenten niet langer 'de vrijheid' hoefden aan te vragen. Daarmee werd één van de voornaamste formele oorzaken van de splitsing onder de orthodoxen buiten de Hervormde Kerk opgeheven. Het feit dat 'de aanvraag', het 'buigen van de kerk voor een aardse koning', zo lang een twistpunt geweest was, liet echter sporen na tot in de 20e eeuw.²⁸ Tussen degenen die ingegaan waren op de aanvraag-verplichting door de overheid uit 1836, de Christelijk Afgescheiden Gemeenten, en de groepen die dat geweigerd hadden, bleven in 1852 nog enkele andere barrières overeind. De al dan niet kerkordelijke bevestiging van predikanten scheidde hen en de Ledeboerianen van de Kruisgemeenten, Sterkenburg en - het meest radicaal - Hoksbergen. Ledeboer en Sterkenburg op hun beurt, namen een andere houding aan ten opzichte van de Hervormde Kerk dan Christelijk Afgescheidenen, Kruisgemeenten en Hoksbergen. Vooral dit laatste verschil in visie was bepalend voor de periode na 1852.

1.3 In het teken van de schuld: 1852-1907

Pas in 1869 zou de vereniging van Kruisgemeenten en Christelijk Afgescheidenen een feit zijn. Alleen de leiders van de Noord-Hollandse Kruisgemeenten vonden het besluit van 1852 genoeg reden om zich weer bij de Afgescheiden Gemeenten te voegen.²⁹ Andere Kruisgezinden twijfelden er aan of de Afgescheidenen de ordening van hun predikanten wel zouden willen erkennen. Het conflict hierover beheerste tot 1869 het contact tussen beide groepen.³⁰ Minstens zo hevig woedden echter conflicten binnen beide kerkverbanden. Twintig jaar na de Afscheiding was de leer, de theologie weer reden tot onenigheid, terwijl ook het leiderschap van een aantal predikanten conflictstof gaf.

In de Christelijk Afgescheiden Gemeenten, die sterk gegroeid waren, ontstond een heftige strijd over de leer (zie hoofdstuk twee) tussen twee groepen predikanten met een minder duidelijk gescheiden achterban. De grootste groep, die ook minder extreem-vijandig tegenover de Hervormde Kerk stond³¹ dan de andere, won het pleit. Sindsdien hadden een aantal Christelijk Afgescheidenen de neiging om individueel of gemeentegewijs het kerkverband te verlaten en zich eventueel bij kleinere groepen te voegen.

Ook in de Gereformeerde Gemeenten onder het kruis openbaarden zich verschillen in de leer³², maar die vielen in het niet bij de persoonlijke conflicten die er speelden. Al in de jaren 1840 had de Rotterdamse predikant C. van den Oever, 'dominee Kees', zich als leidersfiguur opgeworpen. Een tweetal conflicten rondom zijn persoon leidde tot een splitsing in 1858, waarbij het kleinste deel van de Kruisgemeenten Van den Oever volgde. In de rest van het kerkgenootschap kon nu de verhouding met de Christelijk Afgescheidenen weer aan de orde komen - Van den Oever, beducht voor zijn positie, had de contacten tegengewerkt.³³ De volledige erkenning van de ordening van de predikanten van de Kruisgemeenten door de Afgescheidenen nam tenslotte de barrières weg, en men verenigde zich onder de naam *Christelijke Gereformeerde Kerken*. De predikant J.W. van den Broek, en vier van de eenenvijftig Kruisgemeenten bleven apart omdat de vereniging zich volgens hen te snel voltrokken had - de gemeenten waren nauwelijks geraadpleegd - en omdat zij de Afgescheidenen te weinig orthodox vonden.³⁴

De Christelijke Gereformeerde Kerken verenigden zich in 1892 met de onder Kuyper uit de Hervormde kerk getreden groep 'Doleërende Kerken'. De nieuwe kerk noemde zich 'Gereformeerde Kerken in Nederland'. Onder de oorspronkelijke Christelijke Gereformeerden waren er tegenstanders die onder de oude naam het kerkverband voortzetten. Naast de vrees voor een leergeschild met Kuyper was vooral de visie op de kerk en de gemeente inzet van de splitsing. Ten eerste nam men het de initiatiefnemers van de vereniging kwalijk dat de gemeenten niet geraadpleegd waren, en ten tweede vond men dat

de Dolcantie een verkeerd kerkbegrip had. De Christelijke Gereformeerden hadden de Hervormde Kerk als valse kerk afgezworen. De Dolerenden (die hun beweging als een reformatie van de Hervormde Kerk zagen) hadden zich in hun ogen ook moeten afscheiden en bij hen voegen.³⁵

Deze Christelijke Gereformeerde Kerken 'van 1892', met een kerkbegrip waaraan de Breuke Sions-gedachte vreemd was, oefenden aantrekkingskracht uit op een deel van de vele vrije gemeenten die zich losgemaakt hadden van de eerdere Kruisgemeenten en de Afgescheidenen, of uit een gezelschap ontstaan waren. Aanvankelijk werden verzoeken om aansluiting veelal afgewezen omdat een van de leidende Christelijke Gereformeerden, ds F.P.L.C. van Lingen, voorstander was van een degelijke predikantenopleiding, die de oefenaars van de vrije gemeenten misten. Later werden vrije gemeenten gemakkelijker toegelaten. Van 1894 tot 1946 een vijftiental, zodat een behoorlijk aantal van de gemeenten in dit kerkverband een 'vrije' traditie had.³⁶

Niet alleen de vereniging van 1892, ook die van 1869 had een 'restgroep' in het leven geroepen, de kleine groep *Gereformeerden onder het kruis* rond ds J.W. van den Broek. Later sloten zich wat andere voormalige Kruisgemeenten en enkele vrije gemeenten en gezelschappen aan. Dat kwam vooral door de populariteit van de oefenaar, later predikant Elias Fransen, die in Kampen Hoksbergen opgevolgd was. Fransen was zeker geen organisator, maar wel een man met geestelijk gezag.³⁷ Tot rond 1890 was hij de bepalende figuur in het kerkverband, dat de naam Gereformeerde Gemeenten onder het Kruis behouden had.

Daarmee droeg het bijna dezelfde naam als de in 1858 van de 'oude' Kruisgemeenten afgesplitste *'Gereformeerde Kerk onder 't Kruis'*, de gemeenten rond ds C. van den Oever. Diens bazige opstelling was er de oorzaak van dat maar weinig gemeenten hem trouw bleven. In beide kerkgenootschapsjes was er van kerkelijk leven volgens een of andere kerkrechtelijke ordening nauwelijks sprake.³⁸ Dat was er evenmin in de vele zelfstandige gemeenten uit deze periode, dikwijls ontstaan uit een kruisgezinde groep of een gezelschap. Voor zulke gemeenten was de persoon van een oefenaar of predikant zo belangrijk dat ze liever apart bleven als er tussen zo iemand en een kerkverband moeilijkheden gerezen waren. Zij stonden daarmee feitelijk in de traditie van Hoksbergen en zijn gemeente.³⁹ Overigens was ook onder deze gemeenten sprake van tradities. De gemeente Dirksland - 'Oeveriaans' - was bij voorbeeld erg gehecht aan de naam 'Gereformeerde Gemeente onder het Kruis' die zij sinds 1866 droeg. Bij haar toetreden tot de Gereformeerde Gemeenten in 1911 moest de gemeente met het tweede deel van haar naam de herinnering aan 'het kruis der vervolging' ook formeel opgeven.⁴⁰ Tot ver in de 20e eeuw zou dit begrip de identiteit blijven bepalen van afzonderlijke groepjes en gemeenten. Minstens zo sterk was dit het geval met het parallelle, maar positieveler geladen begrip 'de Breuke Sions'.

'De Breuke Sions' werd zoals we zagen met name betreurd in de gemeenten van Ledeboer en Sterkenburg. De gemeente van Sterkenburg viel niet erg op tussen de vele vrije gemeenten. De gemeentengroep rond Ledeboer vond men in het hele land. Sterkenburg had vanuit het denken over 'de breuk' de kerkorde afgeschaft als niet meer toepasbaar. Ledeboer liet zich eerder om praktische redenen weinig gelegen liggen aan kerkordelijk optreden.⁴¹ Net als hij volgden zijn directe opvolgers - Ledeboer stierf in 1863 - in praktische zaken eerder hun gevoel dan de kerkorde. Net als hij bezaten zij veel gezag onder de gemeentelieden, zodat hun manier van doen eerder navolging dan kritiek oogstte.

Het overlijden van de centrale figuur Ledeboer zorgde voor een splitsing onder de 'Ledeboerianen' in volgelingen van Pieter van Dijke en van Daniël Bakker. De formele

aanleiding voor het conflict was het feit dat Bakker zich door een ouderling tot predikant had laten bevestigen, maar daarvoor al hadden Bakker en zijn kerkeraad te 's Gravenpolder Van Dijke een schriftelijke bevestiging van zijn orthodoxie geweigerd "over het stuk der rechtvaardigmaking".⁴² Hier speelde een theologisch strijdpunt binnen orthodoxe kringen - zie hoofdstuk twee. Bakker rechtvaardigde zijn positie tegenover Van Dijke door te benadrukken dat de ouderling die hem bevestigd had, zelf als ouderling door Ledeboer bevestigd was, die op zijn beurt nog in de Hervormde Kerk bevestigd was. Zo ontstond langzamerhand het begrip 'de Ledeboeriaanse linie', een notie die mede bepalend werd voor het oordeel of men rechtens in de voetsporen van de Benthuizer predikant trad. De Van Dijkianen waren minder consequent: ze verzochten na 1870 enige predikanten uit de Christelijke Gereformeerde Kerken en vrije gemeenten om bij hen te komen.⁴³

Beide 'Van Dijkianen' en 'Bakkerianen' behielden het oude bezwaar van Ledeboer tegen de groepen uit de Kruisgezinde traditie, dat ze predikanten hadden die niet kerkordelijk geordend waren. Ook huldigden de Ledeboerianen nog steeds het motto "geen kerken naast de kerk".⁴⁴ Over het algemeen hadden zij hun lidmaatschap van de Hervormde Kerk niet opgezegd.⁴⁵ Wel waren er stenen kerkjes gebouwd, ook te Benthuizen, waar Ledeboer altijd slechts in een houten schuur kerk had willen houden. Hoewel allang geen vrijheidsaanvraag meer nodig was scheidde ze de Ledeboerianen toch nog van de Afgescheidenen en Christelijke Gereformeerden. Dezen hadden destijds door de aanvraag immers te kennen gegeven van de rechten op de Hervormde Kerk af te zien. Niet alleen hadden ze daarmee blijk gegeven afstand te doen van de gemeenschappelijke schuld die aan de vaderlandse kerk kleefde, ook hadden ze een over de kerk gezag hebbende overheid erkend die niet meer borg wenste te staan voor de orthodoxie. Volgens de Ledeboerianen moest er "ware boete, vernedering, en verbondmaking voor den Heere van het gansche Sion gods in ons vaderland" komen, gevolgd door herstel van "onze Nederlandsche kerk (...) met de regering als voedsterheeren".⁴⁶

Degene die deze visie verwoordde, de Walcherse oefenaar D. Janse, voegde een specifiek Zeeuws element toe aan de Ledeboeriaanse visie op de breuke Sions, dat later nog aan belang zou winnen. Het begin van 'de breuk' plaatste hij in 1773 bij de invoering van de nieuwe psalmbelijning.⁴⁷ Toen de Van Dijkianen enige tijd na 1886 besloten om zich niet met de Dolerende kerken te verenigen, waren de nog steeds gevoelde band met de Hervormde Kerk en de Ledeboeriaanse beschouwing daarover mét de psalmbelijning de voornaamste redenen.⁴⁸ Wat dat eerste punt betreft, stonden de Van Dijkianen dus lijnrecht tegenover de Christelijke Gereformeerden, die vonden dat Kuiper nog te positief tegenover de Hervormde Kerk stond.

Was het echter wel mogelijk om zo'n abstract standpunt gedurende diverse generaties te handhaven? De smart om het eigen aandeel in de ellende van kerkelijk Sion, zo klaagde oefenaar J. Vader in 1883, werd maar door enkelen persoonlijk beleefd.⁴⁹ Ook de meest invloedrijke predikant van de Van Dijkianen uit de generatie na Janse en Vader, N.H. Beversluis, vond dat de jongeren in de gemeenten niet zo bijster meer op de hoogte waren van Ledeboers standpunten over 'de breuke'. Zijn in 1900 geschreven boek 'Ds L.G.C. Ledeboer en zijne gemeenten' was geheel gewijd aan dat standpunt. Beversluis wilde zelfs niet als predikant bevestigd worden door Janse omdat die buiten 'de Ledeboeriaanse linie' stond. Hij liet dat doen door de enige predikant die nog wel aan die vereiste voldeed, maar een vrije gemeente diende.⁵⁰ De eigen, Van Dijkiaanse traditie als kerkgenootschap was hier dus in het geding, en de meerderheid van de gemeenten liet door het feit dat zij Beversluis niet bijviel, merken dat die belangrijker was geworden dan 'de linie'. Om praktische redenen liet tenslotte ook Beversluis zijn standpunt varen.⁵¹

Daniël Bakker verdedigde met verve een nog radicalere stellingname aangaande de

'Breuke Sions'. "Weet gij niet", schreef hij in 1881, "dat waar God met ons begint, zoo voor de ziele, als voor land of Kerke, dat wij daar zelven de grootste zondaars worden?"⁵² Zijn gemeenten voerden geen naam, naar Ledeboers standpunt, en bij zijn dood in 1885 had Bakker géén opvolger als predikant bevestigd. Bij zijn leven al schijnt Bakkers standpunt ten opzichte van de Hervormde Kerk door veel van zijn gemeenteleden niet begrepen te zijn.⁵³ Na zijn overlijden ontstond er onenigheid die tot gevolg had dat een deel van de Bakkeriaanse gemeenten zich bij de Dolerenden aansloot. Daar waren noch Vader, noch Janse, noch Frans en of Van den Oever toe bereid.⁵⁴ Het andere deel koos M. Ruben tot predikant, maar brak met de traditie om geen naam te voeren. Voortaan heetten de Bakkerianen 'Nederduitsch Gereformeerde Gemeenten'.⁵⁵

Van Ledeboers vasthouden aan de naam en de rechten van de Hervormde Kerk was dus 70 jaar na zijn schorsing ook het laatste uiterlijke teken verdwenen -alleen werd hier en daar nog het oude 18e eeuwse ambtsgewaad van de predikanten gedragen. Van de door Ledeboers directe opvolgers in het leven geroepen 'kentekenen' van de breuke Sions, was omstreeks die tijd bij de Van Dijkianen de gedachte van de 'Ledeboeriaanse linie' op de achtergrond gekomen. De psalmberijming van Datheen daarentegen functioneerde nog volop als herkenningsteken.

1.4 In het teken van vereniging: 1900-1948

Aanzetten tot een hechter samengaan onder de bevindelijk gereformeerden waren er al in de 19e eeuw. Aan het eind van de eeuw waarin de Afscheiding had plaatsgevonden vertoonden de tradities rond de begrippen 'breuke Sions' en 'het kruis der vervolging' tekenen van afbrokkeling, en waren nieuwe tradities aan het ontstaan. In hoeverre beletten nu de verschillen tussen de oude tradities of de mate van ontwikkeling van de nieuwe, een samengaan van de verschillende groeperingen? Per slot van rekening hadden zij veel gemeenschappelijks.

Zowel de Van Dijkianen, Bakkerianen als de Kruisgemeenten van Frans en hadden zoveel kerkelijk besef dat het hun predikanten niet toegestaan was om buiten de eigen gemeentengroep voor te gaan. Het sterkst was dit besef bij de Bakkerianen en Van Dijkianen, minder sterk bij de Kruisgemeenten. De Bakkerianen hadden na Wüst zelfs geen predikant meer die uit een andere traditie afkomstig was. Beide Ledeboeriaanse groepen schrapten leden die in gemeenten buiten het kerkverband een dienst bezochten.⁵⁶ De regel om geen niet-aangesloten predikanten meer voor te laten gaan had in de Kruisgemeenten - minder geïsoleerd dan de Ledeboerianen - echter zijn prijs. In een aantal gemeenten, zoals Kampen en Vlaardingen, deden zich splitsingen voor omdat velen de mogelijkheid tot het laten voorgaan van een predikant uit een zelfstandige gemeente niet wilden opgeven.

Binnen de Kruisgemeenten was sinds 1886 - op initiatief van de gemeente Lisse - weer aandacht gerezen voor de kerkorde en vonden er weer vergaderingen plaats van afgevaardigden van de gemeenten. Ook de Van Dijkianen voelden aan het eind van de 19e eeuw meer en meer de behoefte aan een geordend kerkelijk leven. Diverse nieuwe regelingen werden rond 1900 in werking gesteld, in 1903 bij voorbeeld een beknopt reglement dat handelde over kerkelijke vergaderingen en de verhouding tussen gemeente en predikant. Eén van de zaken die toen afgeschaft werden, was de 'combinatie', de situatie waarbij een predikant door een hele groep gemeenten tegelijk beroepen werd. In het zelfde jaar bepaalden de Kruisgemeenten dat in een ander kerkverband georganiseerde predikanten voortaan in de Kruisgemeenten zouden mogen voorgaan. Daarbij had men met name de Van Dijkianen op het oog.⁵⁷

Waren er bij de Van Dijkianen en de Kruisgemeenten dus ontwikkelingen gaande in de richting van 'meer orde', in de nog kleinere groepen was 'orde' nauwelijks van toepassing.

Een echte identiteit op grond van een ideologie als 'de breuke Sions' was daar echter ook niet, wat een eventueel samengaan om praktische redenen, vergemakkelijkte. De samenbindende kracht van een eenheid op praktische grondslag zou er tegelijkertijd zwakker zijn dan onder de 'hoogkerkelijke' Ledeboerianen. Die eenheid moest meestal komen vanuit het gezag van één predikant, die in alle betrokken gemeenten vooring.

Ds A. Verheij was zo'n predikant die een aantal zelfstandige gemeenten om zich heen wist te groeperen. Verheij kwam oorspronkelijk uit de 'oude' Kruisgemeenten, en was later uitgetreden uit de Christelijke Gereformeerde Kerken. In 1889 werd er vanuit deze negen verspreide gemeenten aangedrongen op de vorming van een kerkverband. Verheij weigerde omdat hij van vereniging niets dan ellende verwachtte.⁵⁸ Twee jaar later, in 1891, was er sprake van een kerkverband genaamd de 'Vereenigde Gemeenten' waartoe een viertal predikanten zich rekende. Van de zeven, later negen 'Vereenigde Gemeenten' hadden waarschijnlijk Kampen, Rijssen en Den Haag behoord tot de groep rond Verheij.⁵⁹ In de tweede helft van de jaren tachtig bestond er verder nog een gemeentengroep van Ledeboeriaanse origine rond ds P. Los. Een andere kerkengroep was de 'Vereniging van Gereformeerden' waar J. van Leeuwen Pzn. de enige predikant was. Van de tien gemeenten in Midden-Nederland die in 1897 bij dit verband aangesloten waren, had alleen die van Barneveld deel uitgemaakt van de groep rond Verheij.⁶⁰

De eerste belangrijke vereniging van orthodox-bevindelijke kerkengroepen kreeg haar beslag in Zeeland. Het samengaan tot de *Gereformeerde Gemeenten* was een initiatief van de Kruisgemeenten, die enigszins een centrale positie innamen in de kring van kleine kerkverbanden. Enerzijds hadden twee oefenaars uit de Doleerende kerk zich bij hen aangesloten en waren er contacten met ds A. Makkenze die rond 1900 een 'Oeveriaanse' gemeente diende, en met andere zelfstandige predikanten. Anderzijds gingen er in 1904 en 1905 twee predikanten over naar de Ledeboeriaanse gemeenten, waar na het overlijden van D. Janse en oefenaar P. Ingelse het gebrek aan predikanten nog schrijnender was geworden.⁶¹

Bezwaren tegen samengaan leefden vooral bij de Ledeboerianen die sterk aan hun eigen traditie hingen, aan de 'linie', aan de oude predikantenkleding uit de vaderlandse kerk en aan de berijming van 1566 (Datheen). Bij besprekingen in 1905 bleken ze op de eerste twee punten echter tot toegeven bereid⁶², en in 1907 toen de Kruisgemeenten een voorstel indienden dat alle ruimte liet voor de oude berijming, gaven ze toe.⁶³ Het nieuwe kerkverband, de Gereformeerde Gemeenten in Nederland, verenigde 22 'Gereformeerde Gemeenten van wijlen ds Ledeboer' met 14 'Gereformeerde Gemeenten onder 't kruis.' De eerste waren gesitueerd in Zeeland en Zuid-Holland, de laatste met name in Midden-Nederland.

Beide verbanden hadden met de oude benamingen afstand gedaan van een stuk eigen traditie en waren bereid tot heroriëntatie. Die zou zijn intrede doen door het organisatorisch talent van ds G.H. Kersten, de leidende figuur in de 'Gereformeerde Gemeenten'. Na de vereniging was er nog contact met een aantal vrije gemeenten, waarvan verschillende toegelaten werden tot het verband, andere niet.⁶⁴ In de jaren dertig echter verzochten en kregen delen van deze afgewezen gemeenten⁶⁵ wel aansluiting. Het zelfde gold voor een aantal gezelschappen in den lande, een aantal Bakkeriaanse en andere vrije gemeenten en enige Gereformeerde en Christelijke Gereformeerde kerken. Vele tradities, waarvan sommige met een sterk plaatselijk karakter, waren zo op den duur binnen de Gereformeerde Gemeenten verenigd.

Veelheid was er zeker wat betreft de tradities in de houding ten opzichte van de Hervormde kerk. Kersten, die het om de éénheid van het nieuwe kerkverband te doen was,

vond dat de idee van noodkerk te zijn niet steeds kon blijven bestaan,⁶⁶ maar wenste de Hervormde Kerk ook geen 'valse kerk' te noemen.⁶⁷ Ook ten opzichte van de traditie van de Kruisgemeenten nam Kersten afstand: na 1852, toen de overheid de handen van de vrijheidsaanvraag aftrok, had het 'kruisdragen' zijn betekenis verloren, vond hij.⁶⁸ Dat nam niet weg dat op plaatselijk niveau lange tijd nog heel verschillende houdingen werden aangenomen ten opzichte van de Hervormde Kerk, zelfs onder naburige gemeenten uit één en de zelfde traditie.⁶⁹

Juist door de houding tegenover de traditie van 'de Breuke Sions' bleven echter de 'Booniaanse gemeenten' afzijdig bij de 'vereniging van 1907'. Lourens Boone, een van de Ledeboeriaanse predikanten, wenste zich te houden aan al de stellingnames en gewoonten van Ledeboer en Van Dijke, daarmee "vastklevende aan het puin en de fundamenten van de aloude Gereformeerde Kerk in Nederland." Op herstel daar van moest gewacht worden. Een verbintenis met de Kruisgemeenten beschouwde hij als nieuwvorming van een kerk naast de kerk. Bij zijn gemeente Sint-Philipsland waar hij Van Dijke's directe opvolger was sloten zich een veertiental gemeenten en groepen aan.⁷⁰ De uiterlijke tekenen van 'het staan in de Breuke' handhaafden Boone en zijn opvolger, ds W. Blaak, tot aan hun overlijden. Hun gemeenten droegen de naam 'Oud-Gereformeerd', men zong er algemeen 'Datheen' en beide predikanten droegen het oude predikantengewaad, bestaande uit kuitbroek, bef en steek.⁷¹

Boone had ook meer 'praktische' redenen om af te zien van vereniging. Een vaste kerkordelijke organisatie, het vergaderen in synodes en classes, vond hij onnodig. Net als Ledeboer en Van Dijke meende hij door zijn persoonlijkheid en via 'Algemene Vergaderingen' zijn gemeenten bijeen te moeten en te kunnen houden.⁷² Bovendien preekte hij in gemeenten van allerlei signatuur, en dat was bij de Gereformeerde Gemeenten onmogelijk.⁷³ Ook in deze opzichten wilde Boone uitgaan van het idee van een noodsituatie.

Toen het aantal 'Booniaanse' gemeenten in de jaren dertig en veertig groeide en Boone en na hem Blaak bleven voorgaan in vele andere groepen⁷⁴, werd de druk op hun schouders zo groot dat men concessies moest doen. Initiatieven van Boone zoals toenadering tot andere kerkverbanden en het aandringen op het gebruik van de Dordtse Kerkorde spraken zijn achterban echter niet zo aan. De vele organisatorische activiteiten van Kersten hadden in de kringen rond Boone alleen maar de mening versterkt dat diens eenheidsstreven "meer uit machtsvertoon dan uit de vreeze Gods" voortgekomen was.⁷⁵ Blaak, die in 1935 de fakkel van Boone overnam, liet in de jaren '40 drie mede-predikanten toe in de Oud-Gereformeerde Gemeenten. Dat er omstreeks die tijd verschillend gedacht werd over het laten voorgaan van predikanten van buiten het kerkverband, bewijst dat met de binnenkomst van andere gemeenten het oorspronkelijke Ledeboeriaanse kerkelijke besef aan inflatie onderhevig geworden was. Een verbod werd door de recent toegetreden gemeenten inconsequent gevonden, maar de meest oorspronkelijke gemeente, die van Sint-Philipsland, stond er vierkant achter.⁷⁶

Na het overlijden van Blaak in 1948 verenigde zijn kerkverband zich met de 'Federatie van Oud-Gereformeerde Gemeenten'. Net als in 1907, bleef er één predikant apart die geen afstand wilde doen van de Ledeboeriaanse traditie. Van tornen aan de psalmen van Datheen of de naam Oud-Gereformeerd was nu geen sprake, maar ds C. van de Gruiter had bezwaar tegen het ter keuze stellen van het dragen van het oude ambtsgewaad. Vier gemeenten volgden hem: Elst en Achterberg in Utrecht, Waddinxveen in Zuid-Holland en Oostburg in Zeeland. Toen in 1959 De Gruiters hoge leeftijd hem het preken onmogelijk maakte, voegden de gemeenten zich alsnog bij het in 1948 gevormde verband.⁷⁷

Behalve uit de Boonianen kwamen de Oud-Gereformeerde Gemeenten in Nederland voort uit de *'Federatie van Oud-Gereformeerde Gemeenten'*. Het verschil tussen het kerkelijk besef van de 'gemeenten van Boone' met hun éne predikant, en de zelfstandige gemeenten die minder kieskeurig waren inzake hun voorgangers, was maar betrekkelijk. Meestal rouleerden de predikanten van die vrije gemeenten die al wat langer zelfstandig waren, in één en hetzelfde 'circuit'. Van de vele tijdelijke verbanden die dit opleverde zou er één duurzaam blijken te zijn. Het was de Federatie van Oud-Gereformeerde Gemeenten, in 1922 opgericht vanuit zo'n circuit waaruit door overlijden enige predikanten waren weggevallen. De zes gemeenten gaven te kennen dat ze 'het handhaven van allerlei kerkmuren' niet tot hun doelstellingen rekenden.⁷⁸ Zij kwamen dan ook uit erg verschillende tradities: de 'Vereenigde Gemeenten', de Kruisgemeenten, 'de Vrienden der Waarheid' (een evangelisatie-vereniging) en een plaatselijke opwekkingsbeweging.⁷⁹ Initiatiefnemer ds C. de Jonge had nog relaties met de gemeenten van Boone gehad.⁸⁰ De gemeenten die zich in de loop van de tijd aansloten bij de Federatie hadden een even gevarieerde achtergrond. In een aantal gevallen waren het afsplitsingen van een Gereformeerde Gemeente, terwijl ook oefenaars die daar geen predikant konden worden, bij de 'Federatie' terecht kwamen.⁸¹

Net zoals Boone pas later voor de Dordtse Kerkorde aandacht kreeg, voerden ook de Oud-Gereformeerden van de Federatie pas na verloop van tijd deze kerkorde in als grondslag van hun vereniging.⁸² Een andere overeenkomst vertoonden beide verbanden in het feit dat uit beide een persoon uittrad die zelf weer de kern werd van een nog kleinere gemeentengroep. L.Franke werd in 1917 met de Booniaanse gemeente Colijnsplaat zelfstandig omdat Boone hem niet tot predikant wilde bevestigen. Rondom hem vormden zich de 'Nederlands Gereformeerde Gemeenten', vijf of zes in getal, waarvan in 1940 die van Rotterdam, Schiedam en Vlaardingen resteerden. Een aantal van deze gemeenten maakte deel uit van een in 1945 korte tijd bestaand verband van zeven gemeenten.⁸³ Wegens een theologisch meningsverschil trad ds B. Hennephof in 1945 uit de Federatie en vormde de 'Oud-Gereformeerde Gemeenten Classis-Dordrecht'. Van de vijf gemeenten die het verband telde - een deel weer van de twee zojuist genoemde groepjes - bestonden er nog drie in 1970.⁸⁴

Blijkbaar was een zeker minimum aantal gemeenten en enig besef van traditie vereist om een gemeentengroep in stand te houden. In tegenstelling tot de oudere 'Vereenigde Gemeenten' en de 'Vereniging voor Gereformeerden' bleven de 'Federatie' en de Booniaanse gemeenten bestaan.⁸⁵ Kwam dat door de persoonlijkheid, het charisma van De Jonge en Boone, door het in gebruik nemen van de Kerkorde, of juist doordat de band tussen de gemeenten vrij los was? In de gemeenten van Boone was het uitdrukkelijk beleven van 'de Breuke' in ieder geval een samenbindend element.

Juist vanwege het feit dat er in de Gereformeerde Gemeenten meer sprake kon zijn van een geregeld kerkelijk leven, gingen tussen 1920 en 1940 nog verscheidene gemeenten vanuit beide Oud-Gereformeerde kerkverbanden naar dat van Kersten over. Soms hadden 'De Saambinder', het kerkblad van de Gereformeerde Gemeenten, of de Staatkundig Gereformeerde Partij en haar blad 'De Banier' voor contacten gezorgd die zo'n overgang vergemakkelijkten.⁸⁶ Maar ook speelde het predikantentekort onder de gemeenten van Boone een rol, net als overigens bij de afsplitsing van Franke's gemeente.⁸⁷ In 1948, drie jaar na het overlijden van de centrale figuren Blaak en De Jonge, besloten de Federatie en de Booniaanse gemeenten zich samen te voegen tot de *'Oud-Gereformeerde Gemeenten in Nederland'*. Daarmee was het proces van samengaan van gemeentengroepen uit de Ledeboeriaanse en Kruisgezinde tradities - tot dan toe gescheiden door verschillende ideologieën betreffende de schuld aan de 'Breuke Sions' - afgesloten. Meer dan honderd

jaar waren verlopen sinds De Cock, Hoksbergen en Ledeboer de bedoelde breuk aan den lijve ondervonden hadden.

Ondertussen was ook de voornaamste drager van de Ledeboeriaanse traditie van 'het betreuren van de breuk', de groep gemeenten van Bakker, opgehouden te bestaan. In 1916 hadden zij nog een toenaderingspoging van de Gereformeerde Gemeenten afgewezen.⁸⁸ Dergelijke initiatieven stuitten voornamelijk op de tegenstand van een van de twee predikanten, ds G. van der Garde uit Zuid-Oost Utrecht, die sterk tegen Kerstens organisatorische activiteiten gekant was en buitengewoon gehecht aan tradities.⁸⁹ Na het overlijden van beide predikanten bleef het kerkelijk besef van de Bakkerianen nog korte tijd overeind. In 1929 bestraffen zij een oefenaar die contact zocht met de gemeenten van Boone, maar in 1933 verzochten zij W.Baaij, de predikant van de vrije gemeente van Tholen, om voor hen te komen preken. Vijf jaar later kregen ook de predikanten uit de 'Federatie' toestemming om voor te gaan. De overgang van Baaij in 1945 naar de Christelijke Gereformeerde Kerk betekende het definitieve uiteenvallen van de Nederduitsch Gereformeerde Gemeenten. De gemeenten voegden zich bij de Gereformeerde Gemeenten -voor zover zij dat al niet gedaan hadden- of bij de Oud-Gereformeerde Gemeenten in Nederland.⁹⁰

De bij het idee van de 'noodsituatie' van de uit de Hervormde Kerk uitgeworpen gemeenten horende verwaarlozing van de kerkorde was in 1948 een eindweegs teruggeschroefd, al ging het in de praktijk in de ontstane kerkgenootschappen soms nog weinig kerkordelijk toe. De gemeenten waren nogal vrij en niet overal was er een leidersfiguur zoals Kersten. Overal, ook in de Gereformeerde Gemeenten, bleef echter het 'persoonlijk element' bestaan. De gewoonte om aan de persoon van een predikant en zijn mening een grote plaats toe te kennen was diep geworteld. Ze kwam niet alleen voort uit het motief dat deze voorgangers de band met de Hervormde Kerk vertegenwoordigden of uit het gebrek aan predikanten, maar had ook te maken met de specifieke geloofsbeleving en het waarheidsbegrip in deze kring. Zonder remmingen functioneerde dit persoonlijk element in de vele nog bestaande zelfstandige gemeenten. Voor sommige van deze gemeenten was het toetreden tot en zich onttrekken aan een kerkverband intussen een volkomen probleemloze zaak geworden, en elk kerkelijk besef verdwenen. Wanneer zij zich toch definitief bonden, was het vaak aan de Oud-Gereformeerde Gemeenten in Nederland.

Degenen die nog een tastbare aanwezigheid van de ideologie van de Breuke Sions wensten vol te houden keken na 1948 naar de Booniaanse kern in dit kerkgenootschap. De laatst overgebleven predikant die nog tot de Boonianen behoord had, M.A. Mieras (1915-1981) genoot om die reden hun voorkeur.⁹¹ De psalmen van Datheen, door sommigen beschouwd als laatste restant van de oude vaderlandse kerk, werden in 1980 nog gezongen in vijftien Gereformeerde Gemeenten in Zeeland⁹² en in een aanmerkelijk deel van de Oud-Gereformeerde Gemeenten in Nederland.

1.5 Pogingen tot kerkherstel en afsplitsingen in de twintigste eeuw

Binnen de Hervormde Kerk waren er onder de orthodoxen 'die bleven' verschillende visies op de manier waarop een orthodoxe vaderlandse kerk hersteld zou moeten worden. In 1852 was het Algemeen Reglement uit 1816 wel herzien, en daarbij was het hiërarchisch systeem enigszins doorbroken, maar dat had geen echte waarborgen gegeven voor de orthodoxie van de predikanten. Wel mochten de gemeenteleden voortaan de ambtsdragers benoemen en predikanten beroepen.

Handhaving van de orthodoxe leer in de Hervormde Kerk, en dus het verwijderen van moderne prediking, was het doel van de in 1864 opgerichte Confessionele Vereniging. Daarbij wensten de meeste leden van deze vereniging niet in te gaan tegen de geldende

reglementaire orde. Daarentegen brak de Doleantie-beweging van A.Kuyper uit 1886 expliciet met het synodale kerkelijke bestuur. De derde oplossing was die van de 'Gereformeerde Bond tot vrijmaking van de Nederlandsche Hervormde Kerken', die in 1906 opgericht werd. Enerzijds vonden deze Gereformeerde Bonders de Doleantie te modern en te activistisch, anderzijds hadden ze hun twijfels over de orthodoxie van de confessionele vereniging in haar latere ontwikkeling. De confessionele leider J.Ph.Hoedemaker benadrukte namelijk de wens weer heel het Nederlandse volk onder het beslag van de 'Kerk des Woords' te brengen. De 'Gereformeerde Bonders' vreesden dat die doelstelling er toe zou leiden dat men veel te snel tevreden zou zijn met het orthodoxie-gehalte van een gemeente. Men meende die neiging bij de confessionelen dan ook te kunnen waarnemen.⁹³

De *Gereformeerde Bond* streefde volgens haar doelstelling naar 'vrijmaking': de organisatie van 1816 zou opgeheven moeten worden, de plaatselijke gemeenten vrijgemaakt, en de Dordtse Kerkorde hersteld. De na 1816 en 1852 binnen het kerkrecht nog overgebleven mogelijkheden daartoe moesten ten volle benut worden.⁹⁴ Terwijl de confessionelen zich richtten op reorganisatie van het kerkelijk bestel, benadrukte de Gereformeerde Bond steeds meer dat het herstel van de kerk moest voortkomen uit doorwerking van de orthodoxe leer onder de kerkleden.⁹⁵ In 1909 werd de naam van de Bond dan ook veranderd in 'Gereformeerde Bond tot verbreiding en verdediging van de Waarheid in de Nederlandsche Hervormde (Gereformeerde) Kerk'.⁹⁶

In feite kende de Bond echter twee hoofdstromingen, één die zich aan Kuyper oriënteerde en de gemeente benadrukte, en één die de hele kerk in het vizier bleef houden. Een besef van eigen schuld aan de verkeerde toestanden in de Hervormde Kerk zoals de Ledeboerianen dat kenden was aanvankelijk niet zo aanwezig, maar werd later wel ontwikkeld.⁹⁷ De eerste richting ging het in feite "om het recht tot vrije ontplooiing van een eigen kerkelijk leven".⁹⁸ De andere richting slaagde er in 1924 in het Hoofdbestuur van de Bond te laten uitspreken dat het niet "slechts dat deel der kerk" organiseerde "dat naar vrije wilskeuze bepaalt tot de kerk der belijdenis te willen horen".⁹⁹

De bij 'de Bond' aangesloten gemeenten waren over het algemeen minder bij de Bond betrokken dan de predikanten.¹⁰⁰ Voor veel kerkleden was de band met de Hervormde Kerk dan ook zwak en uit onvrede met de kerk-vriendelijke koers van het Hoofdbestuur in de jaren twintig en dertig stapten nogal wat Bonders over naar de Gereformeerde Gemeenten.¹⁰¹

Over het algemeen vertegenwoordigden de twee houdingen ten opzichte van het geheel der kerk namelijk ook twee verschillende accenten in geloofsbeleving. De plaatselijk-georiënteerden hadden soms een traditie van gezelschapsleven naast de Hervormde Kerken en voelden zich steeds meer verwant aan de Gereformeerde en Oud-Gereformeerde Gemeenten. Tot deze richting behoorden ook Bondsgemeenten die voortgekomen waren uit evangelisaties. Voor zulke gemeenschappen was de persoon van de evangelist vaak belangrijker dan de kerk waartoe hij behoorde, en er bleven dan ook evangelisaties uit de Hervormde Kerk treden. De kerkelijk-georiënteerden koesterden daarentegen eerder gevoelens van verwantschap ten opzichte van de Gereformeerde en Christelijke Gereformeerde Kerken.¹⁰²

Rond 1930 was de koers van het Hoofdbestuur van de Gereformeerde Bond dermate verschoven dat men positief stond ten opzichte van de confessionele organisatie die tot 'kerkherstel' wilde komen. De in die jaren ter tafel komende ontwerpen voor een nieuwe Hervormde kerkorde werden door het Hoofdbestuur met enige verwachting begroet. Nog in de jaren dertig echter won de tegengestelde richting weer aan invloed en moest J.G. Woelderink, sterk voorstander van de ontwerpen, zich uit het bestuur terugtrekken. De lei-

dende figuur in de jaren veertig en vijftig, J. Severijn, vond de ontwerpen voor de nieuwe kerkorde bezwaarlijk door "de hoogkerkelijke bepalingen en instellingen als de vele raden en commissies."¹⁰³ Uiteraard had de Bond van landelijke organisatiestructuren weinig te verwachten, omdat ze daarin steeds een minderheidspositie zou bekleden.

Tijdens Severijns voorzitterschap stonden de twee richtingen niet scherp tegenover elkaar. Severijns aandacht ging veel meer uit naar eenheid onder de Gereformeerde Bonders zelf, een gevoel waarvoor feitelijk algemeen ingestemd werd. De nieuwe kerkorde die in 1950 door de Synode van de Hervormde Kerk werd aanvaard, wezen de meeste Gereformeerde Bonders af. Zij vonden dat de band aan de belijdenis er niet voldoende in gewaarborgd was.¹⁰⁴

In de jaren 1950 werd de richting die het isolement en de plaatselijke gemeente voorop stelde, weer vrij overheersend in de Gereformeerde Bond, ondanks een "romantisch getint (...) vasthouden aan de grote kerk."¹⁰⁵ Er waren vanuit de Gereformeerde Bond dan ook weinig wezenlijke bijdragen en initiatieven, gericht op de hele Hervormde Kerk. Minderheden met een andere geloofsbeleving werden in bondsgemeenten nogal gemakkelijk aan hun lot overgelaten. Het isolement werd overigens versterkt door het feit dat in de Hervormde Synode de afgevaardigden van de Bond bij de besluitvorming vrijwel genegeerd werden. Vervolgens won aan het eind van de jaren zestig de richting die bewust bij de hele Hervormde Kerk betrokken was, weer aan invloed.¹⁰⁶

In de periode dat het Algemeen Reglement van 1816/1852 nog geldig was, dus tot 1950, verlieten de predikanten *Keck, Keller en Paauwe* de Hervormde Kerk omdat zij dat Reglement niet wensten te erkennen. Rond ds D.Th. Keck ontstond in 1916 de 'vereniging van uitgetreden en uit de Nederlands Hervormde kerk te Bergambacht'¹⁰⁷, rond ds J. Keller te IJsselmuiden ontstond in 1931 een Vrij Hervormde Gemeente. Beide gemeenten ontwikkelden zich op den duur tot gemeentes waarin Oud-Gereformeerde en vrije predikanten voorgingen.¹⁰⁸

De schorsing van ds J.P. Paauwe te Bennekom in 1914 vloeide, zoals die van Keck, voort uit de voorkeur van enige gemeenteleden voor de vrijzinnigheid en uit de weigering van de predikant om die voorkeur in zijn gemeente te accepteren. Hij werd afgezet en preekte vervolgens tot zijn dood in 1956 onder de pretentie als enige nog de ware Hervormde Kerk van vóór 1816 te vertegenwoordigen. Theologische opvattingen scheidden hem van andere bevindelijk gereformeerden. Bovendien was Paauwe bij zijn afzetting voor zijn gevoel in de oude kerk 'ingeplaatst'. Hij voelde zich, net als Ledeboer, mede-schuldig aan haar ondergang en koos voor passiviteit inzake eventueel 'kerkherstel'.¹⁰⁹ 'De doorwerking van de Waarheid' verdroeg volgens Paauwe geen kerk waarin allerlei richtingen zich verenigden. Volgens hem was de Hervormde Kerk "bestemd om te gronde te gaan". "Het enige is, dat de Heere er de Zijnen uitleidt."¹¹⁰

Vanuit dit pessimisme bezwoer Paauwe zijn volgelingen 'geen grote dingen te zoeken.' Zelf beperkte hij zich tot het preken in verschillende samenkomsten, in enkele waarvan hij ouderlingen bevestigde. Samenkomsten waren er te Bennekom, Den Haag, Delft en Utrecht, waar mensen uit de wijde omgeving aanwezig waren. Minder geregeld ging Paauwe voor te Middelharnis, Oud-Beijerland, Mijdrecht, Woerden, Schiedam en voor de vrije Ledeboeriaanse gemeente te IJsselstein.¹¹¹

Niet uit principe, maar omdat hij nergens medestanders bespeurde, bleef Paauwe op zichzelf. Hoewel hij beïnvloed was door de Gereformeerde Gemeenten vond hij de vereeniging van personen (predikanten?) in dat kerkverband bezwaarlijk. Desalniettemin werden onder de Paauwianen de Gereformeerde Gemeenten nog het meest als verwant gezien, terwijl zij de Hervormde Kerk verketterden.¹¹² Paauwe voelde zich vooral aangetrokken

tot de 'thuiszitters' (zie hierna) die al eerder de Hervormde Kerk verlaten hadden. Mocht zijn leer na zijn overlijden niet meer gepreekt worden, zo ried hij zijn hoorders, dan moesten ze dit voorbeeld volgen en thuis blijven.¹¹³

Dat die formulering ruimte liet aan twee mogelijkheden bleek na Paauwe's overlijden. Ook werd duidelijk dat de ± 2000 leden tellende groep Paauwianen - met een kern van 1000 personen die alle diensten bezochten - geheel gedreven had op zijn persoonlijk charisma. Hoewel men met behulp van op de band opgenomen preken van Paauwe, en later door voortdurende heruitgave van zijn preken in het blad 'Getuigenis der Waarheid', de groep bij elkaar probeerde te houden, trad al snel verloop op.¹¹⁴ Een deel meende de prediking van Paauwe bij anderen te herkennen, en bezocht af en toe een kerkdienst. Zij staan bekend als semi-Paauwianen. Het andere deel meende die stap niet te mogen zetten, en vormde de 'thuiszittende Paauwianen', een groep waaronder Paauwe's preken nog steeds verspreid worden.

De twee verwante verschijnselen 'thuiszitten' en 'gezelschap houden' kennen een lange traditie, maar zijn in de loop van de tijd naar de rand van de bevindelijk gereformeerde wereld verschoven. In de 18e eeuw werden gezelschappen waar men alleen van gedachten wisselde over het geloofsleven en over stichtelijke lectuur door de oude Gereformeerde Kerk getoleerd. Wanneer één van de aanwezigen overging tot het spreken van een stichtelijk woord werd dat echter afgekeurd. Werd in de 19e eeuw het gezelschap vervolgens als gemeente geïnstitueerd en verbonden met een van de nieuwe kerkverbanden, dan sneed het gezelschap van haar kant feitelijk de banden met de Hervormde Kerk door. Aan dat moment gingen meestal enige fasen vooraf: de beslissing om zelfstandig een predikant te verzoeken om voor te gaan en de instelling van het ouderlingen- en diakenambt. In deze fasen was men feitelijk een zelfstandige gemeente geworden. Voor een dergelijke stap was natuurlijk een minimum aantal personen vereist.

Wanneer deze stappen niet gezet werden dan kon dat zowel uit ideologische als uit praktische motieven voortvloeien, die soms moeilijk van elkaar te onderscheiden waren. Principiële gezelschapsmensen en 'thuiszitters', die in de kring van het gezin een preek lazen weigerden bewust een kerkelijke structuur. Vaak vloeide zo'n houding voort uit het toetsen van de bestaande kerken - meestal de gemeenten in de eigen omgeving - aan de 17e en 18e eeuwse schrijvers. Een streek met veel gezelschappen als de Bommelerwaard behield die lange tijd, in eerste instantie omdat de Afscheidenen er geen predikanten hadden, maar ook uit hoofde van de voorliefde van de bevolking voor bekeringsgeschiedenissen en het bijeenkomen in een select gezelschap.¹¹⁵

Het bestaan als gezelschap bracht natuurlijk problemen mee voor de toediening van de sacramenten. Het Avondmaal kwam over het algemeen in het gedrang, maar voor de kinderdoop werden heel verschillende oplossingen bedacht. Te Bolnes vond men dopen heel bezwaarlijk, te Alblasserdam liet men Hervormd dopen, te Papendrecht bij de Christelijke Gereformeerde predikant van Sliedrecht.¹¹⁶ Bij zulke gelegenheden werd duidelijk dat een gezelschap in de eigen regio nog enige predikanten als 'ware' predikanten erkende, zoals omstreeks 1910 P. van der Heijden.¹¹⁷ Algemener aanvaard was de Ledeboeriaan Boone, die vaak verzocht werd de doop te bedienen. Boone hield er dan ook een doopboek voor buiten-leden op na, waarin namen uit Rotterdam, Nieuw-Lekkerland, de Hoekse Waard, Bergambacht, Kamerik, Middelburg en Goes broederlijk en zusterlijk bijeen te vinden waren.¹¹⁸ In deze plaatsen preekte hij - evenals anderen - vaak door de week, terwijl de mensen die hem dan bezochten 's zondags gezelschap hielden.

Wanneer iemand als Boone een 'buitenlid' tot lerend ouderling benoemde, uitgaand van de noodsituatie van de kerk, was de stap naar de Oud-Gereformeerde Gemeenten een

logisch vervolg. Ongeveer een derde van de Oud-Gereformeerde Gemeenten in Nederland ontstond als gezelschap, vooral in Zuid-Holland waar de stap naar het gemeenteleven laat gezet werd. Binnen die provincie vinden we een concentratie van het gezelschapsleven in het gebied ten Oosten van Rotterdam, en ook wel in Rotterdam zelf dat door zijn uitbreiding in de loop van de 20e eeuw een deel van het omringende platteland opslokte. De eerdere toevloed - vooral tussen 1880 en 1920 - van bevolking uit de Zuid-Hollandse en Noord-Zeeuwse eilanden was deels verantwoordelijk voor het ongeëvenaard aantal splintergroepjes, nieuwvormingen en gezelschappen in die stad.¹¹⁹ Voortzettingen van gezelschappen zijn ook te vinden in vrije en Gereformeerde Gemeenten.¹²⁰

In andere gezelschappen werd meer 'separatistisch' gedacht en gunde men de Hervormde Kerk geheel geen plaats meer in de ideologie. Deze gezelschappen voegden zich na 1892 soms bij de Christelijke Gereformeerde Kerken.¹²¹ Overgang tot de Gereformeerde of Oud-Gereformeerde Gemeenten wilde echter niet per se zeggen, dat een gezelschap de Ledeboeriaanse gedachte van 'de Breuke Sions' deelde.

Bepaalde gezelschapskringen verantwoordden hun bestaan immers met argumenten die niet Ledeboeriaans waren. Soms kwam deze verantwoording er op neer, dat de aanwezige kerkelijke prediking niet de vergelijking kon doorstaan met het gehalte aan geloofsbeleving in de gezelschappen.¹²² Rond 1900, aldus J. van Dam, waren er individuen die deze gedachtengang tot in het extreme doorvoerden en zelfs de gezelschappen afwezen. Na dit als een 'keuze voor God' gepresenteerd te hebben, belandde zo iemand vanzelf in de categorie van de 'thuiszitters'.¹²³ Evenmin Ledeboeriaans was de gedachte dat het kerkelijk leven in Nederland zo diep bedorven was dat God er geen bemoeienis meer mee wilde hebben, zodat er geen door God geroepen predikanten meer waren. Oefenaars erkende men dan ook niet, alleen het gezelschap houden zelf had nog enige waarde. Wie zo dachten waren 'princiepelijk onkerkelijk', in onderscheid van anderen die nog één of twee predikanten in Nederland als ware predikanten erkenden, maar bij het overlijden daar van ook 'onkerkelijk' zouden worden.¹²⁴

Geheel 'onkerkelijk' waren en zijn nog mensen te Meerkerk, Schoonrewoerd, Papendrecht, Zwijndrecht, Katwijk, Harderwijk, Genemuiden en op Flakkee.¹²⁵ Elders, zoals in de Alblasterwaard, komen verwante geesten op gezelschappen zo sporadisch en 'verborgen' bijeen, "dat men in het algemeen ook onder kerkelijke mensen van het bestaan niet meer afweet."¹²⁶ Op Tholen werd in de jaren 1950 nog op zondagavonden gezelschap gehouden wanneer een predikant in een vacante gemeente preekte. Bij een der ouderlingen van de Gereformeerde Gemeente aan huis, meestal waar de predikant overnachtte, verzamelden zich mannen en vrouwen uit de gemeente om na een gebed over het bevindelijke geloofsleven te spreken. Men eindigde met psalmzingen en gebed.¹²⁷

Onder de thuiszitters moeten nog genoemd worden degenen die uit praktische motieven de kerkdienst niet bezochten: een of meer geïsoleerde gezinnen, in het Reeuwijks plassegebied of (rond 1900) te Kortgene op Noord-Beveland.¹²⁸ Vrij algemeen ging men in deze kringen er toen nog van uit, dat het op zondag niet toegestaan was van een vervoermiddel gebruik te maken. Zij woonden door de week dus wél diensten bij. 'Thuiszitten' tenslotte, kon ook de laatste fase zijn van een gezelschap, namelijk wanneer de leidende persoon daaruit weggevallen was. Wanneer de overgeblevenen al voor de tweede of derde generatie 'onkerkelijk' waren, was de stap naar een kerk moeilijk geworden. In de jaren 1980 moeten er nog thuiszitters met deze achtergrond geweest zijn in Nederland.¹²⁹

De 19e eeuwse traditie van de 'Breuke Sions' werd later in de 20e eeuw alleen nog consequent vastgehouden door de 'Stammianen', de leden van de samenkomsten ontstaan

naar het voorbeeld van Sterkenburgs gemeente Sliedrecht. Het feit dat de Stammianen bevestigde predikanten hebben, onderscheidt hen nog het meest van gezelschappen. Ze komen voor in dezelfde streek als de meeste gezelschappen en zijn er ook alle uit ontstaan. De meeste samenkomsten ontstonden rondom een oefenaar, zoals die van Capelle aan den IJssel rond H. Stam, die de naamgever van de vijf bijeenkomsten werd. De overige bevinden zich, behalve te Sliedrecht, te Alblasserdam, Schiedam en Hendrik-Ido-Ambacht. Alleen de laatste laat zich 'Oud-Gereformeerde Gemeente' noemen, de andere wensen zich geen officiële naam aan te meten en staan bekend als 'Hervormd Lokaal' of 'Gereformeerde Samenkomst'. In sommige bloeit nog het gezelschapsleven, in andere niet meer. Door hun zeer sterke onderlinge band en traditiegetrouwheid overtreft hun omvang die van de gezelschappen.¹³⁰ In de jaren 1970 waren er - waarschijnlijk door verhuizing ontstane - kleinere bijeenkomsten van Stammianen te Nieuw-Beijerland, Dordrecht en Rotterdam-Zuid.

In navolging van Sterkenburg handhaafden de Stammianen de hoop op het toekomstig herstel van de Hervormde Kerk - sterker dan de thuiszitters en gezelschapsmensen.¹³¹ In de jaren 1950 bij voorbeeld, drukten de besturen van de samenkomsten hun band aan de Hervormd Kerk uit in een gezamenlijke verklaring. Daarin wezen zij er op dat Gods beloften voor deze kerk nog steeds golden.¹³²

Zoals sommige 19e eeuwse Ledeboerianen betrokken de Stammianen in hun uitspraken over het verval van de kerk òók het staatkundig bestel. Zij betreurden de scheiding van kerk en staat in 1795 en de bekrachtiging daarvan in de grondwet van 1848. Tegenover 'menselijk' streven dat het 'geestelijk' karakter van de Breuk ontkende - vrije kerken, Gereformeerde Bond, SGP - stelden de Stammianen een groot solidariteitsgevoel met de samenleving, waarin de grenzen tussen kerk en staat vervaagden. "Ik was Nederlander, ik was een kerkelijk mens met een gedoopt voorhoofd. Ik was een lidmaat van Christus in deze gewesten" schreef ds H. Hofman.¹³³ In de bijeenkomsten van de Stammianen wordt principieel om een herstel van de verscheurde kerk door een min of meer direkt ingrijpen van Gods wege gebeden.

Feitelijk ging dit gevoelen bij Hofman over in een soort pre-millennialisme. 'In de geest' had hij "een nieuw Holland" zien verrijzen waar "Gods Woord weer de plaats innam (...) in staat, kerk en maatschappij." Deze door God bewerkstelligde ommekeer zou echter pas plaatsvinden op een moment dat de bevolking ten einde raad zou zijn van ellende.¹³⁴ Boetedoening was dus noodzakelijk. Boete door de getrouwe gelovigen in het gebedsleven, in uitdrukkelijke solidariteit met de rest van Nederland. Boete ook door schuldbelijdenis van de overige Nederlanders, hetzij vòòr (ter afwending) of nà het moment waarop God zijn oordelen zou zenden. Om deze algemene boetedoening wordt in de samenkomsten gebeden.¹³⁵

Was de verbrokkeling van de kerk in de ogen van de Stammianen ongewenst, ze beletten volgens hen ook het functioneren van de Dordtse Kerkorde, die immers uitgaat van één vaderlandse kerk en een gereformeerde overheid. Een kerkorde hanteren de Stammiaanse samenkomsten dan ook niet, en pas in de loop van de 20e eeuw voerden zij om praktische redenen een vorm van administratie in. De prediking, de sacramenten en een sterke onderlinge band houden de groep bijeen.¹³⁶

Het stichten van *evangelisaties* in gebieden waar de prediking niet (meer) orthodox was, werd in de 19e eeuw door verschillende orthodoxe verenigingen ter hand genomen, en later ook door de Christelijke Gereformeerde Kerken en de Gereformeerde Bond in de Hervormde Kerk. Het waren voornamelijk vanuit 'de Bond' gestichte evangelisaties die er toe neigden zelfstandige gemeenten te vormen. Zij bevonden zich vaak aan die zijde van

de Gereformeerde Bond die aan de band met de Hervormde Kerk weinig waarde hechtte. Dat was tevens het deel van de Bond dat ook het evangeliseren in confessionele Hervormde gemeenten voorstond. Andere 'bonders' vonden namelijk dat de confessionelen dermate orthodox waren dat tegen hen niet 'geconcurrereerd' mocht worden. Sommige kerkeraden waren zelfs zo evangelisatie-gezind dat ze vanuit hun gemeente een evangelist aan een aanstelling hielpen, die vervolgens in heel Nederland evangeliseerde met een 'zware' prediking.¹³⁷

Uiteraard was een gemeente die als evangelisatie begonnen was erg gehecht aan de persoon van de evangelist of 'godsdienstonderwijzer' onder wiens prediking de leden stuk voor stuk voor deze gemeente gekozen hadden. De Hervormde Kerk, of zelfs de Gereformeerde Bond, was voor hen een veel minder bekende grootheid. Toen de Gereformeerde Bond in de loop van de 20e eeuw in meer en meer Hervormde gemeenten een predikantsplaats kreeg, waren daar ook gemeenten bij waar tot dan toe een evangelisatie naast de gewone Hervormde gemeente bestaan had. Zo'n evangelisatie kon dan als overbodig opgeheven worden, zodat de evangelist zijn groep moest verlaten. Soms had hij ook überhaupt geen emplooi meer omdat zijn positie officieel niet goed geregeld was. In zulke gevallen maakten evangelisaties zich los van de Hervormde Kerk, vaak samen met de godsdienstonderwijzer. Ook maakte de godsdienstonderwijzer alleen zich wel los. In de tien jaar vóór het in werking treden van de nieuwe kerkorde in 1950 verlieten tien evangelisten op deze manier de Hervormde Kerk.¹³⁸

Interne conflicten konden er eveneens voor zorgen dat uit een evangelisatie een vrije gemeente ontstond, terwijl andere ontstonden door het zelfstandig worden van 19e eeuwse evangelisaties.¹³⁹ Een aantal zelfstandige, reizende evangelisten die ook de klassieke Bondsgemeenten concurrentie aandeden, deden dat later in de 20e eeuw soms door middel van het houden van 'tijdredes' voor de SGP. Deze redes benaderden vaak gewone predikers, en brachten de toehoorders van Hervormden huize in kennis met geestverwanten uit niet-hervormde bevindelijke tradities. Het circuit waarin de evangelisten rouleerden had de sterkste banden met de Oud-Gereformeerden vanwege het feit dat hun predikanten toestemming hadden om 'elders' voor te gaan. Een aantal evangelisaties kwam dan ook na verloop van tijd in de Oud-Gereformeerde Gemeenten in Nederland terecht. Andersom was het zo dat van bepaalde zich vrij makende evangelisaties de evangelist wel een Hervormde achtergrond had, maar het ledenbestand geput werd uit allerlei andere groepen. Dit was het geval met de vrije evangelisaties van T. Wakker te Aalburg en A. de Redelijkheid te Lekkerkerk.¹⁴⁰

Naast de evangelisaties kende de Hervormde Kerk op plaatselijk niveau hier en daar verenigingen die als doelstelling hadden om door de week of af en toe op zondagen een orthodox-meestal een uitgesproken bevindelijk-predikant, godsdienstonderwijzer of oefenaar te laten voorgaan, soms naast de gewone diensten van de Gereformeerde Bond. Het betrof hier meestal de zelfde voorgangers waarvan in de vorige alinea sprake is. Deze bijeenkomsten uit particulier initiatief groeiden later meestal uit tot evangelisaties, vrije of Oud-Gereformeerde Gemeenten. Sommige bestonden in 1980 nog in verenigingsvorm: te Arnemuiden, Goes, Strijensas, Bleskensgraaf, Streefkerk en Veenendaal.¹⁴¹

De *nieuwe kerkorde* die binnen de Hervormde Kerk in 1950 in werking trad riep reacties op die tot uittredingen leidden. De nieuwe kerkorde voorzag in het bestaan van - bevindelijke of juist niet-bevindelijke - minderheden naast een plaatselijke gemeente. Voortaan waren er 'buitengewone wijkgemeenten' mogelijk waarin die minderheden terecht konden. Toch betekende de aanvaarding van de kerkorde dat er wéér een aantal gemeenten en evangelisaties de Hervormde Kerk verlieten. Zij vonden het protest ertegen van de Gerefor-

meerde Bond te slap en trokken de consequentie die volgens hen de héle 'Bond' had moeten trekken. Toen in 1958 de hervormden 'de vrouw in het ambt' mogelijk maakten, vertrokken weer enkele groepen.

Twee van de uittrekkingen, die van ds G. Taverne en ds G.M. van Dieren, herinnerden aan Paauwe's stellingname. Taverne was zelf uit Paauwe's kring afkomstig, maar was in afwachting van de nieuwe kerkorde in 1947 Hervormd predikant geworden. Toen de kerkorde tegenviel en men hem in Hoogeveen belette een buitengewone wijkgemeente van de Gereformeerde Bond in te stellen, brak Taverne met de Hervormde Kerk. In feite wenste hij Paauwe's traditie voort te zetten, maar hij miste daartoe het charisma.¹⁴² In tegenstelling tot Paauwe erkende hij wel dat in Nederland nog de goede leer gebracht werd. Een poging om tot een soort eenheid te komen van de bevindelijke kerkgenootschappen op basis van niets méér dan de belijdenisgeschriften¹⁴³, mislukte in 1952. Sindsdien beschouwde hij zichzelf en zijn volgelingen als de enige voortzetting van de oude Gereformeerde landkerk. Zij noemden zich 'Presbyteriaal Hervormde Classis Nederland der Ene Heilige katholieke kerk'. In de jaren zestig waren er Presbyteriaal Hervormde groepen te Hoogeveen, Tiendeveen en Nieuw Balinge in Drenthe, IJsselmuiden, Urk, Veenendaal, Utrecht, Woerden, Bleiswijk en Den Haag. In 1980 resteerden nog Taverne's oorspronkelijke gemeente Hoogeveen en IJsselmuiden.¹⁴⁴

Taverne stond dus in de oude traditie van de Breuke Sions en verweet de Gereformeerde Bond dan ook dat zij zich beperkte tot de Hervormde Kerk, en dat zij binnen die kerk zich van de niet-Bonders verwijderd had.¹⁴⁵ Net als H. Hofman zag Taverne ook de scheiding van kerk en staat in 1795 en de grondwet van 1848 als een grote breuk. Evenals Hofman was Taverne pre-millennialist. Actie was volgens hem niet gewenst, maar hij wachtte op Gods oordeel over Nederland, dat gevolgd zou worden door de bekering van de bevolking en het ophouden van het oordeel. Daarna zou God een regering door een Christelijke overheid teweeebrengen.¹⁴⁶ Fel anti-rooms, verwachtte Taverne nog vòòr het jaar 2000 de val van de Roomse Kerk. Waar Hofmans millennialisme een zeer 'ondergronds' bestaande Nederlandse bevindelijke deel-traditie vertegenwoordigde, was Taverne daarin beïnvloed door theologie uit de Angelsaksische landen (zie ook hoofdstuk vier).¹⁴⁷

Enige tijd lang maakte de vrije predikant J. van Welzen uit Gouda deel uit van de Presbyteriaal Hervormde Gemeenten. In Gouda zetten Van Welzen en Taverne een eigen opleiding voor godsdienstonderwijzer op, die in de jaren vijftig een aantal mensen afleverde. Zij werden voorganger in de vele vrije gemeenten en evangelisaties, uiteraard zonder door een groter kerkgenootschap erkend te worden. Een even kortstondig bestaan leidde de in 1959 in Sliedrecht gestichte 'Academia Theologia Reformata', geleid door de afgezette Hervormde predikant Dr J.C. Hooykaas.¹⁴⁸

De invoering van de nieuwe kerkorde was ook voor een aantal evangelisaties (Aalburg, Gouderak, IJsselmuiden, Krimpen aan de Lek) de aanleiding om de stap naar zelfstandigheid te zetten.¹⁴⁹ Behalve de reeds genoemde werden volgens Hoekstra en Ipenburg in ieder geval nog evangelisaties te Hilversum, Urk, Oldebroek en Zwolle vrije gemeentes in de jaren vijftig.¹⁵⁰ De redenen waren de zelfde als hier vòòr beschreven, en hadden meestal te doen met personen. Wat in de jaren vijftig nog meespeelde was het feit dat zo'n zestig Bondsgemeenten het zonder predikant moesten stellen, wat de godsdienstonderwijzers en evangelisten een grotere rol in het kerkelijk leven gaf.¹⁵¹ Na de invoering van de vrouwelijke ambtsdragers weigerde de Hervormde predikant van Ede, G.M. van Dieren nog langer de sacramenten te bedienen. Vanaf 1964 preekte hij apart voor een 450-tal mensen, velen van hen ex-Paauwianen. Net als Paauwe en Taverne wenste Van Dieren als Hervormd predikant beschouwd te worden. Het aangaan van een echte band met de Paauwiaanse groep mislukte.¹⁵²

In de meeste gevallen bleven de orthodox-bevindelijke groepen die in de periode 1900-1970 uit de Hervormde Kerk traden zelfstandig. Enkele kwamen in de Oud-Gereformeerde Gemeenten of de Christelijke Gereformeerde Kerken terecht.

Verschillende categorieën *zelfstandige gemeenten* kwamen niet rechtstreeks voort uit de Hervormde Kerk, maar maakten een tijdlang deel uit van andere tradities. Een aantal van de in de 19e eeuw opgerichte evangelisaties waren zelfstandig geworden of Hervormd zonder een echte band met het kerkgenootschap. Volgens Hoekstra en Ipenburg bestonden er in 1987 vijftien van zulke plaatselijke evangelisaties.

Een andere categorie vormen die gemeenten die tijdens of na de formatie van de Oud-Gereformeerde Gemeenten in Nederland in 1948 uit dit verband traden. Niet alleen de groep Booniaanse gemeenten rond ds Van de Gruiter was tegen het samengaan gekant: delen van de gemeenten Urk, Kampen, Twijzelerheide en Werkendam traden uit als vrije Oud-Gereformeerde Gemeenten. Te Scheveningen en Monster was zo'n uittrekking al eerder voorgevallen en tot 1970 onttrokken zich nog vier gemeenten aan het in 1948 gevormde verband: Terneuzen, Rijssen, Apeldoorn, en Herkingen. Meestal kozen de gemeenten de partij van hun voorganger in een conflict met het kerkverband.

Vervolgens zijn er gemeenten die een restant vormen van een of andere 19e of 20e eeuwse gemeentengroep (Afgescheidenen, Kruisgemeenten, Bakkerianen). Uit de Gereformeerde Kerken in Nederland en de Vrijgemaakt Gereformeerde Kerken kwamen in Friesland nog voort de vrije evangelisatie te Veenwoudsterwal en de Vrije Gereformeerde Kerk van Twijzel. Van de zeventien vrije gemeenten die volgens Hoekstra en Ipenburg in 1970 - behalve de genoemde- nog bestonden, zullen de meeste ontstaan zijn uit een gezelschap, of afgesplitst zijn wegens de persoon van de voorganger. Vorming van nieuwe verbanden mislukte steeds na 1948 (zie 4.2). Klaarblijkelijk loonde het in de tweede helft van de 20e eeuw meer de moeite om zich als gemeente hetzij zelfstandig te houden, hetzij aan te sluiten bij een al bestaande groep.

Inmiddels bestonden er immers een aantal kerkgenootschappen die elk op zich een bepaalde gradatie vertegenwoordigden van ideologische afstand tot de Hervormde Kerk (het betreuren van 'de breuk'), maar ook wat betreft de band tussen de gemeenten onderling (centralisme of niet) -de theologie daargelaten. Bij gemeenten met een zelfstandige traditie spraken natuurlijk de minst centralistische kerkgenootschappen het meest aan: de Oud-Gereformeerde Gemeenten, op enige afstand gevolgd door de Christelijke Gereformeerde Kerken. Dat laatste kerkgenootschap stond echter het verst af van de ideologie van de Breuke Sions. In 1970 leken de zestig zelfstandige gemeenten in bevindelijk gereformeerd Nederland nog het meest gericht op de Hervormde Kerk, en in tweede instantie op de Oud-Gereformeerden.¹⁵³

Verschillende gedachtegangen ondersteunden deze voorkeur voor een bestaan als vrije gemeente. Deze vorm van kerk-zijn was op zich natuurlijk een uitdrukking van de idee van de 'Breuke Sions'. Verder was inmiddels wel duidelijk geworden dat samengaan maar al te vaak in nieuwe breuken resulteerde, en wenste men zulke onaangenaamheden te vermijden. Bovendien, en dat hangt met het vorige punt samen, vonden (ongewenste) veranderingen in theologie of praktijk sneller ingang in een kerkverband dan in een enkele gemeente: "De ene gemeente kan een andere meeslepen."¹⁵⁴ Van deze zelfstandige gemeenten met hun geheel verschillende achtergrond had een deel althans nog enige onderlinge band doordat ze de zelfde predikanten voor zich lieten preken. Overeenkomsten en verschillen op theologisch terrein bepaalden waarschijnlijk welke groepen daarvoor in aanmerking kwamen.

Overal in Nederland waar de bevindelijk gereformeerde kerkgenootschappen voorkwa-

men, vond men vrije gemeenten, met uitzondering van Zeeland en het aangrenzende eiland Flakkee. In de provincie Zeeland kwamen in de jaren zestig maar drie zelfstandige gemeenten voor en twee verenigingen die af en toe een samenkomst organiseerden. Flakkee kende maar één zelfstandige gemeente. In het zuidwesten van Nederland behoorden de meeste bevindelijk gereformeerde tot de Gereformeerde Gemeenten, en vanuit dit kerkgenootschap lopen er het minst lijnen naar de zelfstandige gemeenten. Overigens was het aantal vrije samenkomsten in de jaren vijftig in Zeeland, maar ook in heel Nederland, periodiek groter dan er vóór en er na. De Hervormde kerkorde van 1950 speelde in ieder geval een rol in deze 'hausse' in het ontstaan van vrije gemeenten.

Tijdens de direct naoorlogse periode trad onder de bevindelijk gereformeerden ook groepsvorming op op min of meer charismatische basis. Te Nijkerk groepeerden aan het eind van de jaren veertig gezelschapsbezoekers (en anderen) uit verschillende kerken zich rond J.den Hertog die zich op den duur tot profeet uitriep en het spoedig aanbreken van een nieuw tijdperk op geestelijk gebied preekte. Sympathiserende groepen bevonden zich te Hagestein en Enkhuizen. In Enkhuizen predikte een plaatselijk leider eveneens buitengewone verwachtingen omtrent de nabije toekomst. Toen die niet uitkwamen en zich in Nijkerk aan het begin van de jaren vijftig wantoestanden openbaarden, verliep de beweging.¹⁵⁵

Verder waren er in de jaren vijftig en begin zestig de samenkomsten rondom voorganger D.Rustige die eerst te Leerdam, en later te Hierden op de Veluwe zijn bijzondere prediking liet horen. Rustige trok publiek van overal, maar vooral uit de streek rond Rotterdam (Schiedam, Vlaardingse, Rotterdam-Zuid, Maassluis, Sliedrecht) die ook zoveel gezelschappen en de Stammianen voortgebracht had. Rustige noemde zijn prekenbundels 'Sermoenen uit Niemandland' om aan te geven dat hij 'tussen de kerkelijke fronten' wenste te opereren.¹⁵⁶

1.6 Besluit

De ideologie van 'de Breuke Sions', die met name leefde onder plaatselijke groepen van niet bij het staatsbestuur betrokken mensen, richtte zich op de protestantse staat van vóór 1795. Het betreuren van 'de Breuk' was in de eerste plaats een uiting van onmacht, onmacht tegenover de meerderheid in de Hervormde Kerk. De sterke positie van die meerderheid kon overigens door een eventueel ingrijpen Gods te niet gedaan worden. Die mogelijkheid van ingrijpen in de aardse verhoudingen, de leer van de Voorzienigheid Gods, maakte deel uit van de geloofsbeleving van hen die de Breuk betreurden. Toen de jaren verstreken en de oude situatie niet terugkeerde hoefde de ideologie over het helen van de breuk dan ook niet te verdwijnen.

De Romantiek, die haar hoogtepunt bereikte aan het begin van de negentiende eeuw, droeg op haar wijze bij aan deze ideologie: de Breuke Sions werd betreurd, een term uit het emotionele leven. Het kan niet geheel toevallig zijn dat juist zij deze term hooghielden, die ook in hun geloofsbeleving voor het treuren een plaats inruimden: schuldgevoel kende men als onderdeel van de wedergeboorteleer, treurnis over de eigen zondigheid in de leer van de heiligmaking van de wedergeborenen, de bekeerde mens (zie hoofdstuk twee).¹⁵⁷

De situatie waar de aanhangers van de Breuke Sions-gedachte naar terugverlangden hield niet alleen een protestantse natie in. De standvastigheid waarmee zij deze ideologie aanhingen, gaf waarschijnlijk ook uitdrukking aan hun vervreemding ten opzichte van de omringende samenleving. De 18e eeuw had rationele, 'verlichte' ideeën meegebracht, en onder invloed daarvan waren godsdienst en normenwereld, normenwereld en plaatselijke omstandigheden van elkaar losgekoppeld. Voortaan moesten normen en waarden met behulp van redematies gestaafd zijn, of zij zouden niet in tel zijn bij degenen op wie de Neder-

landse staat steunde. De 'éénheid van het leven'¹⁵⁸ van vorige generaties werd in het midden van de negentiende eeuw niet langer als vanzelfsprekend ervaren en het gevoelen dat deze eenheid verdedigd moest worden, vond zijn weerslag op het kerkelijk terrein.

De middelen die de meeste kerkelijke groeperingen aanwendden om althans een deel van het gewenste doel te bereiken, honoreerden zelf echter niet langer de éénheid van het leven. Kuiper met zijn Anti-Revolutionaire Partij aanvaardde de levensbeschouwelijke pluriformiteit van Nederland (pluralisering van de samenleving). Een groot deel van het protestantisme kende maatschappelijke organisaties die zich tussen kerk / staat en het individu begonnen te schuiven (differentiëring van de samenleving). Onder degenen die deze middelen toepasten waren, niet toevallig, degenen die zich afgescheiden hadden van de Hervormde Kerk zonder ooit de Breuk te betreuren, de meeste nazaten van de Afscheiding.

Maar ook zij die wél aan de Breuk 'vasthielden' hadden 'middelen' te baat genomen die een voorheen niet gekende situatie in het leven geroepen had. Uitgaande van de 'nood-situatie' had men hier oefenaars tot predikant geordend, dàar 'combinatie' ingevoerd, en was men ginder op een andere manier van de kerkorde afgeweken. Daar de één dit, en de ander dat middel niet wilde accepteren, was men verdeeld gebleven, of verder opgesplitst, zodoende zelf bijdragend aan de pluralisering van de samenleving.¹⁵⁹ Men was inmiddels immers aan splitsingen gewend geraakt, en daar bij de oorspronkelijke Afscheiding of uitwerping uit de Hervormde Kerk de leer in geding geweest was, kreeg het afsplitsen omwille van theologische verschillen een zekere legitimiteit.

In de 20e eeuw was de ideologie van de Breuke Sions dermate afgezwakt dat de behoefte aan eenheid allengs tot uiting kon komen in de fusie van kleinere tot middelgrote kerkverbanden. Het steeds toenemende contact tussen de landsdelen¹⁶⁰ was een andere factor die de eenheid aanwakkerde. Nu kwam men er achter dat ook elders eendere varianten van geloofsbeleving of ideologie over kerk en staat bestonden. De kerkverbanden die ontstonden verenigden gemeenten uit verschillende deel-tradities, zowel op theologisch vlak, wat betreft de vrijheid van de plaatselijke gemeenten, als op het punt van het betreuren van de Breuk.

Elk kerkverband heeft dan ook zijn eigen karakter, dat een bepaalde relatie vertoont met de regionale achtergrond er van. De relatieve gescheidenheid van de landsdelen in de 19e eeuw zorgde namelijk voor verschillende patronen van kerk-zijn in een aantal streken van Nederland. Zo kent Zeeland, het kerngebied van de Ledeboeriaanse traditie, nauwelijks vrije gemeenten. De neiging tot volgzzaamheid en vasthouden aan het oude die er te constateren is, zou te maken kunnen hebben met het feit dat Zeeland één van de kern-gewesten was geweest in de oude Republiek der Verenigde Nederlanden, maar dat in de 19e eeuw snel in belang en aanzien gedaald was.¹⁶¹ In het geheel van bevindelijk gereformeerd Nederland zou men Zeeland hoog-kerkelijk kunnen noemen. Het Noorden en Oosten van het land daarentegen, was het kernland van de Afscheiding, waar ook Hoksbergen de start gaf aan de traditie van vrije gemeenten die er naar verhouding tot de totale bevindelijk gereformeerde bevolking nog steeds vrij veel voorkomen. Men zou de vier Noordelijke provincies dan ook independentistisch kunnen noemen. Holland was er ver weg, een centrale overheid had er nooit veel populariteit genoten.

In Gelderland en Utrecht kenmerkten de bevindelijk gereformeerden zich door een passieve houding tegenover de Hervormde Kerk. Velen traden laat of helemaal niet uit, zodat de ideologie van de Breuke Sions minder relevant was. Diversiteit was op het moment van uitreden immers reeds een geaccepteerd gegeven. Men moest zich dus wel sterk profileren als men uittrad en aan de ideologie van de Breuke vast wilde houden -denk aan Paauwe en Van Dieren. De 'éénheid van het leven' was in deze streken van geïsoleerde boerenbedrijven nog lange tijd een werkelijkheid. Het Merwede-gebied tenslotte, kan als vierde gebied

aan een bepaald type van kerk-zijn gekoppeld worden. Als kernland van het gezelschapsleven en van de bewuste onkerkelijkheid, waar men gemakkelijk van kerkgenootschap wisselt en allerlei vrije gemeenten en kortdurende verbanden bestonden en bestaan, zou men het Merwede-gebied individualistisch kunnen noemen. Hier was de moderne theologie, in tegenstelling tot in Gelderland en Utrecht, waarschijnlijk het verst doorgedrongen in de Hervormde Kerk. Die kerk bood de mens die zich in de rond Rotterdam sterk veranderende samenleving enigszins ontworteld voelde, dus ook geen schuilplaats. Door de minderheidspositie van de bevindelijk gereformeerden en door de voortdurende migratie verloren de tegengestelde ideologieën van Afscheiding en Breuke Sions hier relatief snel hun scheidende kracht.¹⁶²

Deze regionale patronen van kerk-zijn vinden we terug bij de verschillende, in de loop van de tijd ontstane grotere kerkverbanden. De ideologie van de Breuke Sions handhaafde zich tot aan het eind van de 20e eeuw met name bij de Stammianen die zich ook de meeste inspanning getroostten om de traditionele 'éénheid van het leven' te bewaren. Door vast te houden aan een strak normenpakket slaagden zij er in hun groep bijeen te houden, terwijl zij toch in het industriële Merwede-gebied hun domicilie hadden. Oud-Gereformeerde Gemeenten in Nederland combineren alle vier de genoemde patronen van kerk-zijn. Het kerkverband fungeert als een verzamelplaats voor allerlei gemeenten, die qua 'type' uit totaal verschillende hoeken afkomstig zijn. Dit is mogelijk doordat in hun organisatie het volle gewicht bij de plaatselijke gemeente ligt. De Christelijke Gereformeerde Kerken, voor zover zij bevindelijk zijn, behoren meest tot het independentistische type. Zij verlaten relatief gemakkelijk hun verband wanneer dit hun plaatselijk karakter bedreigt. De Gereformeerde Gemeenten kennen geen van beide mechanismes die het ontlopen van conflicten vergemakkelijken. Hier ontwikkelde zich een mengvorm van het hoog-kerkelijke en het independentistische type. Een hechte band tussen plaatselijke gemeente en het kerkverband, naar Zeeuws model, werd deel van de eigen traditie. Anderzijds werd vanuit de Afscheiden of Kruisgezinde tradities het moderne middel van 'organisatie' ter hand genomen waarmee men de differentiëring van de samenleving accepteerde. In de Gereformeerde Bond in de Hervormde Kerk tenslotte, heeft men uiteraard een hoog-kerkelijk patroon van kerk-zijn. Omdat sommige gemeenten ook wel independentistische trekken vertonen, terwijl van centrale organisatie van de gemeenten geen sprake is, zijn de nuances echter moeilijk grijpbaar. Regionale verschillen bleven in 'de Bond' steeds sterk aanwezig.

Dat regionale verschillen een rol spelen op het gebied van de theologie en bij de radicalisering van de uitverkiezingsleer, zal uit de hoofdstukken twee tot en met vier duidelijk worden. Deze radicalisering (hoofdstuk twee) voltrok zich binnen de Gereformeerde Gemeenten in de halve eeuw nadat zij van de ideologie van de Breuke Sions afstand genomen hadden. Gedurende die periode werd de relatie van de leden van de Gereformeerde Gemeenten (en van vele andere bevindelijk gereformeerden) tot de rest van de samenleving bepaald door de Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP). De oprichting van de SGP in 1918 door ds G.H. Kersten, leider van de Gereformeerde Gemeenten, was een hoogtepunt in het aanvaarden van differentiëring door de bevindelijk gereformeerde bevolkingsgroep. De SGP liet alle tradities op het gebied van Afscheiding en Breuke Sions toe, en verenigde zich onder het vaandel van artikel 36 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis - de regering van de natie op grondslag van de Bijbel. Als prominent figuur in de Gereformeerde Gemeenten had Kersten ervaring in het niet benadrukken van verschillen in houding ten opzichte van de éne, vaderlandse kerk. Waar al in de jaren twintig delen van de Oud-Gereformeerden (Boone) en van de Christelijke Gereformeerden zich tot de SGP wendden, werd het omzeilen van 'de Breuke Sions' des te noodzakelijker. Deze groepen

vertegenwoordigden immers bij uitstek het Ledeboeriaanse en het Afscheidings-principe.

Voor Kerstens politieke optreden werd een andere ideologie, het idee van 'Neerlands Israël', veel belangrijker. Deze ideologie was aan de Breuke Sions-gedachte zijdelings verwant. Onder invloed van de Verlichting en de opkomende Romantiek waren theologen aan het eind van de 18e eeuw de Gereformeerde Kerk als 'volkskerk' gaan zien, niet alleen de kerk waar heel de natie toe zou moeten behoren, maar ook de kerk die tegelijk "uitdrukkingsvorm en hoedster (...) van de nationale idee" was. Romantisch geïnspireerd meende men in Nederland een door God uitverkoren volk te ontdekken, opvolger bij uitstek van het oude Israël.¹⁶³ Kersten combineerde de ideologie van Neerlands Israël met een profetisch appèl aan het Nederlandse volk, dat echter sterk antithetisch getoonzet was.

Een variant van de ideologie van Neerlands Israël, de gedachte van beïnvloeding van staat en maatschappij vanuit de (herstelde en reformatorische) Hervormde Kerk, werd verwoord door de leider van de Confessionele Vereniging, Ph.J.Hoedemaker. In de twintigste eeuw richtten de politici van de Christelijk-Historische Unie zich naar dit ideaal, en in veel radicalere zin de Hervormd-Gereformeerde Staatspartij. Nadat in 1945 deze laatste partij niet heropgericht was, wendden zich steeds meer Hervormden tot de SGP, ook personen die door Hoedemaker en zijn 'groot-Protestantse' (niet-antithetische) ideeën beïnvloed waren. Een geheel tegengestelde ontwikkeling was het binnendruppelen van tot dan toe apolitieke elementen in de SGP, meestal afkomstig uit traditioneel antithetisch ingestelde milieus zoals bepaalde Oud-Gereformeerde Gemeenten. Deze ontwikkelingen stonden borg voor een botsing van visies binnen de SGP, zeker wanneer we bedenken dat de Hervormde SGP-ers in theologisch opzicht in meerderheid een minder 'zware' koers gingen varen na 1950, in tegenstelling tot andere kerkverbanden achter de partij.

Noten bij hoofdstuk 1

1. 'Handhaving van de leer' was in het Reglement wel een van de formele voorschriften op bestuurlijk terrein, maar er was geen procedure voor die handhaving aangegeven en een omschrijving van die leer ontbrak.
2. F.L. Bos, 5; Rasker, Hoofdstuk II
3. F.L. Bos, 6
4. F.L. Bos, 7
5. Knippenberg, 68
6. F.L. Bos, 40
7. Van der Does, 14-27
8. Dekker, 19
9. Dekker, 15, 16, 33, 35
10. Twee van hen hadden dat al in 1837 laten doen: C. Noorduyn te Noordwijk en A.Flier te Woerden. Met name te Noordwijk, de gemeente die het initiatief nam in 1837 om met de Afgescheiden Synode te breken, was de kerkorde maar een aanleiding, de eigenlijke reden de weigering van die Synode om de reeds geordende Noorduyn te erkennen, Van der Does, 14, F.L. Bos, 16.
11. Florijn, *Kampen*, 22-25
12. Modderman, 44-67, met name 47.
13. Wüst en Sterkenburg dienden beide deze gemeente een tijd lang als predikant, F.L. Bos, 68; Ook te Haarlem bleef bij voorbeeld nog een groep op dit standpunt staan, a.w., 154; Volgens P. van de Breevaart, 50, was het belijden van de hang naar éénheid van de kerk nog aan het eind van de jaren 1840 ook in bredere kringen in de Kruisgemeenten aanwezig.
14. F.L. Bos, 68
15. Overigens niet om principiële redenen. Aanvankelijk was zijn stellingname over de Breuke Sions ook minder uitgesproken dan die van Wüst, F.L. Bos, 74; Ondanks zijn stellingnames probeerde Sterkenburg ook nog enkele malen aansluiting te krijgen bij de Kruisgemeenten en de

- Afgescheidenen (maar dan zonder 'de vrijheid') Hij werd niet aanvaard.
16. Dat van de "vereenigde Christelijke Gereformeerde Gemeente met de Synode van Dordrecht 1618-1619 te Giessendam en Sliedrecht" dateert van 1840, P. van de Breevaart, 44, 99, 208; Veel Kruisgemeenten waren trouwens aanvankelijk op die manier georganiseerd, *Alleen uit Hem*, 61.
  17. P. van de Breevaart, 29
  18. *Alleen uit Hem*, 33
  19. En wel op basis van Gods roeping en met instemming van zijn gemeenteleden, Vermeulen 26; Van Brakel, 43; Ledeboer verklaarde de Afgescheidenen 'zuiver gereformeerd' te achten, waarmee hij waarschijnlijk hun theologische stellingname bedoelde.
  20. Van Brakel, 48, 49; Vermeulen, 25-27; Dit relateert Florijns bewering in: *Ledeboerianen*, 74, dat de Ledeboerianen niet in een herstel van de Hervormde Kerk van binnenuit geloofden. Ledeboer geloofde waarschijnlijk in de mogelijkheid van een herstel met Gods hulp.
  21. J.H. Landwehr, 'L.G.C. Ledeboer in zijn leven en arbeid geschetst', in: Natzijl, III, 98, 104
  22. vgl. D.Th. Kuiper, in: Van der Zouwen, 19
  23. *De vereniging van 1907*, 20, 21; Florijn, *Bakker*, 68
  24. In ieder geval in Zuid-Beveland waren er al rond 1825 orthodoxe gezelschappen, Goud, 13. Herkende men zich uit dien hoofde minder in de Afscheiding, dat vooral een hooglopend kerkelijk conflict was en waar de wegen inééns scheidden?
  25. Bakker, *Barmhartigheid*, 94
  26. Gezamenlijk gaven zij in 1842 ook een 'Biddagbrief' uit, Goud en Sinke 33.
  27. Dekker, 37, 65, 73, 76; Tegenover de felle afwijzing van Budding door Bakker - a.h.w. een naaste concurrent - staat het feit dat Ledeboer Budding nog in 1863 zijn 'geliefde broeder' noemde, *In uw gemeente goed*, 104; Latere Ledeboerianen ontkennen soms dat het contact in Buddings orthodoxe periode méér was dan een 'kennismaking', Hubregtse, 16.
  28. Zo stonden verschillende gemeenten van Ledeboeriaanse en 'Kruisgezinde' afkomst huiverig tegenover de kennisgeving van het bestaan van de gemeente bij de overheid. Deze formeel-juridische handeling, nodig om als rechtspersoon op te treden, associeerde men dan met de vrijheidsaanvraag van vòòr 1852; De aanvraag zelf leidde in 1877 tot verdeeldheid onder de Ledeboerianen, Vermeulen, 110.
  29. Van der Does, 67
  30. Van der Does, 146, 147
  31. Modderman, 44-67
  32. Bos, 72; Van der Does, 104-109
  33. Van der Does, 67
  34. Boeder *Van den Broek*, 14, 16
  35. Drayer e.a., 11-15
  36. H.M. Stoppelenburg, in: *Kerkhistorische Kroniek*, 4 (1968) nr 3, 29-31
  37. Florijn, *Kampen*, 31-33
  38. H.A. Hofman, 68, 81-99; Fransen had de Dordtse Kerkorde in Kampen vervangen door een erg beknopt reglement waarin eigenaardige zaken voorkwamen, Florijn, *Kampen*, 31-33.
  39. F.L. Bos, 155; Het omgekeerde geval deed zich ook voor: zo bleef Oud-Vossemeer in 1858 zelfstandig omdat de gemeente geen partij wilde kiezen in het conflict rondom Van den Oever.
  40. *De vereniging van 1907*, 65; vgl. de stellingname van de laatste persoon die in de opgeheven Kruisgemeente te Rouveen gedoopt was, J. Bekendam (1877-1969). Hij "heeft zich nog altijd zo met de oude kruisgemeente verbonden geweten, dat dit hem weerhield tot een kerkgenootschap toe te treden.", H. Hille, 'De Afscheiding van 1834 in de dorpen Staphorst en Rouveen' (2), in: *De Hoeksteen*, 14 (1982), 5/6, 200
  41. Landwehr, 'Ledeboer', in: Natzijl, III, 134
  42. Landwehr, 'Ledeboer', in: Natzijl, III, 134; Goud, 54
  43. Vermeulen, 103, 153, 154
  44. Florijn, *Gedenkt der vorige dagen*, 104
  45. Florijn, *Gedenkt der vorige dagen*, 82
  46. Janse in 1869 in een brief aan A. de Bruine, aangehaald in Goud en Sinke, 259.
  47. *Alleen uit Hem*, 37; Misschien speelde de psalmberijming mee in het uitblijven van contact tussen Bakker en Fransen. De laatste liet immers de nieuwe psalmen zingen, Florijn, *Bakker*, 57;

- Ledeboer had ook nooit verboden om deze berijming te laten zingen.
48. H.A. Hofman, 59, 60
  49. D. Janse, 2, 49
  50. De Jongste, 136-154; Landwehr, 'Ledeboer', in: Natzijs, III, 50; Slechts vier gemeenten in Zuid-Holland sloten zich bij Beversluis aan (1901-1903).
  51. Landwehr, 'Ledeboer', in: Natzijs, III, 505
  52. Florijn, *Bakker*, 57; Bakker had zelfs geen contact met Vader toen die zich van de Van Dijkianen losmaakte.
  53. Florijn, *Bakker*, 71
  54. Kort na de Doleantie had Vader echter nog geschreven: "De leer van den Leeraar schijnt mij toe met velen der vromen, dat het Jakobs stemme is", Vader, 118.
  55. Vermeulen, 135; Zij zouden pas in 1923 erkenning bij de overheid aanvragen als kerkgenootschap.
  56. De Bakkerianen benadrukten in 1911 nogmaals hun eigen positie door hun twee predikanten uitsluitend voor de eigen gemeenten te bestemmen, en geen andere beroepen toe te staan - behoudens algemene toestemming.
  57. Janse schijnt zich overigens nooit verzet te hebben tegen contact met andere predikanten, Hubregtse, 26; Het reglement van 1903 beschouwde men waarschijnlijk als een aanvulling op de Dordtse Kerkorde, maar er kwamen ook punten in vóór die daar tegen in gingen, De Jongste, 225.
  58. Wellicht in verband met opgedane ervaringen in de Christelijke Gereformeerde Kerk, meent H. Hille. Met Delft, Enkhuizen en Rijssen bleef hij apart staan, terwijl de zes andere gemeenten, die elk een predikant of oefenaar hadden, weer geheel zelfstandig werden, H. Hille, 'In de schaduw van het kerkelijk leven. De geschiedenis van de Vrije (Oud) Gereformeerde Gemeente van Delft, 1884-1945', in: *De Hoeksteen*, 14 (1985), nr.6, 233-234.
  59. Florijn, *Kampen*, 47, 55; De predikant A. Makkenze uit de Vereenigde Gemeenten was in ieder geval afkomstig uit de groep rond Verheij.
  60. P. van de Breevaart, 103; het is overigens mogelijk dat de literatuur hier twee verschillende Barneveldse gemeenten bedoelt; Florijn, *Ledeboerianen*, 26, 27 (Los).
  61. Ook was er contact via de (vroegere Ledeboeriaanse) Kruisgemeente van Meliskerke. Vanuit het nabijgelegen Aagtekerke werd in 1902 de mogelijkheid van samengaan geopperd. Met name oefenaar - later predikant - G.H. Kersten van Meliskerke spande zich vanaf dat moment in voor vereniging.
  62. *De vereniging van 1907*, 23-27
  63. Ze zouden gezongen worden in de bredere kerkelijke vergaderingen en ook mochten de Ledeboeriaanse predikanten ze gebruiken wanneer ze in de Kruisgemeenten zouden preken.
  64. Leiden en Dirksland werden toegelaten, Zelhem, Enkhuizen en Rijssen-Walkerk om verschillende redenen niet.
  65. Te weten Enkhuizen en Rijssen.
  66. H.A. Hofman, in: *Alleen uit Hem*, 17
  67. "Trots haar diep verval stelde zij niet, gelijk eens de Roomse Kerk deed, tegenover de rechtzinnige een valse Belijdenis, al ontnam zij aan de oude Belijdenisgeschriften de kracht, die deze in de kerk toekwam.", Kersten en Van Zweeden, aangeh. in: *De vereniging van 1907*, 9.
  68. *De vereniging van 1907*, 65
  69. Zo werd de Bakkeriaans opgevoede ds J. Fraanje in de jaren '20 of '30 terechtgewezen door de kerkeraad van de voorheen Ledeboeriaanse gemeente Aagtekerke toen hij in een preek uiting gaf aan het verlangen naar terugkeer tot de Hervormde Kerk. Mededeling J. den Hollander. De Aagtekerkse Ledebo. gemeente was, in tegenstelling tot die in het naburige Oostkapelle niet zozeer ontstaan door een gebrek aan orthodoxie van de Hervormde predikant als wel door het feit dat een deel van de Hervormde boeren in de kerkeraad hun zin niet konden krijgen. Mededeling J. Verhage. Te Oostkapelle waren de grote boeren niet of nauwelijks in de Geref.Gemeente vertegenwoordigd, en in diverse families in die gemeente leefde nog het idee dat men 'eigenlijk in de Hervormde Kerk thuishoorde'.
  70. Vermeulen, 181-184; *De vereniging van 1907*, 224-238; Te Bolnes bij voorbeeld was in 1907 nog geen gemeente, maar een samenkomst, J. van Dam, IV, 132.

71. De 'Ledeboeriaanse linie' kon Boone niet handhaven omdat hij daar zelf 'niet in stond'.
72. Florijn, *Gedenkt der vorige dagen*, 98; Boot, 52.
73. Wellicht heeft Boone ook nog bezwaar gehad tegen de al in de Ledeboeriaanse gemeenten ingestelde regel die 'combinatie' (meer gemeenten met één predikant) verbood, vgl. De Jongste.
74. In 1932 waren er 23 gemeenten, in de jaren '40 20; het is bekend dat Blaak op 93 verschillende plaatsen voorging.
75. Florijn, *Gedenkt der vorige dagen*, 127, 128, 132; Boot, 46, 73; Vermeulen, 199.
76. Om die reden kwam Sint-Philipsland zelfs een tijdlang, in 1947, buiten het kerk verband te staan, Florijn, *Gedenkt der vorige dagen*, 144, 145.
77. Boot, 71
78. Florijn, *Kampen*, 89, 95
79. resp. Rijssen en Kampen, Enkhuizen en Den Helder, Grafhorst, Doetinchem; Uit evangelisaties van de 'Vrienden der Waarheid' waren overigens voor het merendeel 'Dolerende' Gemeenten (later 'Gereformeerde Kerken') voortgekomen.
80. Hij was er een tijd lang ouderling geweest, maar kwam uit een van de 'Verenigde gemeenten'.
81. J. van Vliet, L. Wijting.
82. Florijn, *Kampen*, 90, 91
83. Dezen noemden zich de 'classis roepende gemeenten', *Kerkhistorische Kroniek*, 9 (1972) nr 1, 12 en 5 (1969) nr 3, 35; *De Hoeksteen*, 1985, nr 6, 237.
84. Daarvan werd Dordrecht recentelijk weer Hervormd, werd Colijnsplaat opgeheven, en resteert als zelfstandige gemeente Oud-Beijerland.
85. Vier van de zeven door hem bediende gemeenten hadden zich toen bij de gemeenten van Boone aangesloten.
86. Bij voorbeeld de gemeente Haamstede, die in 1934 van de gemeenten van Boone naar de Geref. Gemeenten overging, waar vier jaar eerder een SGP-kiesvereniging opgericht werd.
87. Te Haamstede was in geen 30 jaar het Avondmaal bediend. Te Colijnsplaat voerde Franke een soortgelijke situatie aan bij zijn wens om zelf predikant te worden.
88. Namelijk een wederzijds erkennen van elkaars doopleden bij verhuizing.
89. Van der Garde veroorzaakte het overgaan van de gemeente Herkingen op Flakkee naar de Geref. Gemeenten door zijn aandringen dat de gemeente een kerkeraadslid zou laten vallen dat voor de SGP in de gemeenteraad zat, Florijn, *Bakker*, 146-148.
90. Oud-Beijerland voegde zich bij de gemeenten rond Hennephof. Van de Bakkeriaanse gemeenten waren er overigens drie ontstaan als Dolerende, later Gereformeerde Kerken, Florijn, *Bakker*, 150-156.
91. Van Dam, *Die u het woord*, 86
92. Vijf in de 'Gereformeerde Gemeenten' en tien in de 'Gereformeerde Gemeenten in Nederland'.
93. *Gewoon Hervormd*, 16, 17; Eén van de aanleidingen tot de oprichting van de 'Bond' vormde de verkiezingswinst van de door de Confessionelen gesteunde christelijk-historischen ten koste van de antirevolutionairen.
94. Balke, Graafland en Harkema, 63
95. Graafland, in: Van der Graaf, *Beproefde Trouw*, 86
96. Daarbij bleef het principe van het uitgaan van de plaatselijke gemeente en het streven naar herstel van de Dordtse Kerkorde intact, Graafland, in: *Beproefde Trouw*, 45.
97. Graafland, in: Van der Graaf, *Beproefde Trouw*, 31
98. Haitjema, 182; Deze richting maakte zich onder andere sterk in de 'Conventbeweging' van 1921 die de predikantstractementen geheel bij de plaatselijke gemeenten wilde onderbrengen.
99. aangehaald in: Balke, 69
100. Graafland, in: Van der Graaf, *Beproefde Trouw*, 84
101. Graafland, in: Van der Graaf, *Beproefde Trouw*, 25, 26, 59, 84
102. De tradities waaraan de verschillende richtingen in de Gereformeerde Bond zich in de 20e eeuw wensten te weerspiegelen, representeerden "eigenlijk (...) alle zich gereformeerd noemende groeperingen in de vorige eeuw", Graafland, in: Van der Graaf, *Beproefde Trouw*, 17 (citaat) en 19; Beide hoofdrichtingen hechten veel waarde aan de liturgie van de oude vaderlandse kerk, al grepen ze nooit terug op 'Datheen'.
103. aangehaald in: Balke, Graafland en Harkema, 72

104. Balke, Graafland en Harkema, 73
105. Balke, Graafland en Harkema, 74
106. Balke, Graafland en Harkema, 94, 95
107. Keck stopte later met preken, en vroeg om weer in de Hervormde Kerk beroepbaar gesteld te mogen worden, de leden van de vereniging gingen echter zelfstandig door.
108. Keller werd afgezet wegens onwelgevoelig taalgebruik. De vele moeilijkheden rondom zijn persoonlijkheid vloeiden overigens wel voort uit zijn rechtlijnigheid in de leer. Rond de afgezette ds J. Haring ontstond in 1918 een groep Hervormden te IJsselstein. Haring keerde in 1926 naar de Hervormde Kerk terug, zijn aanhang loste op in de plaatselijke Oud-Gereformeerde Gemeente.
109. "Als u meent wat over de kerk te beweren te hebben, maar u hebt het niet geleerd zonder dat ú de oorzaak was dat we nu geen ingestelde kerk meer hebben, dan weet u nog niets van de kerk.", Koolschijn, 91; Paauwe veroordeelde Ledeboers stichten van gemeenten in zijn latere periode, en meende ook aan te kunnen tonen dat Ledeboer dit 'activisme' zelf op den duur ook had betreurd, a.w., 91-92, het citaat waarop hij dit baseerde, is echter ook anders uitgelegd, Landwehr, 69-71.
110. Ook de nieuwe kerkorde van 1950 beoordeelde Paauwe negatief, Koolschijn, 75, 53
111. Koolschijn, 90, 134
112. Mededeling F. Koolschijn; Paauwe wilde niet per se zeggen dat er helemaal geen prediking zoals die van hem meer bestond, hij was - als ze bestond - niet op de hoogte van haar bestaan, Koolschijn, 75, 53.
113. "Blijf bij deze leer en, als ze niet meer gepredikt wordt: met een goed boek thuiszitten en geen kerkdrempel overschrijden", Koolschijn, 53.
114. De Paauwianen probeerden nog vergeefs een verbintenis aan te gaan met de in 1964 uit de NH Kerk getreden ds Van Dieren. Sinds lange tijd verzorgt mr J.H. Koolschijn de begrafenissen voor de groep der Paauwianen. Mededeling F. Koolschijn.
115. Van Rijswijk, *De Poorten Sions*, 150, 151; Volgens Knippenberg, 73, sloot van de gezelschappen in het zuidoosten van Zuid-Holland, Utrecht en het Gelders riviereengebied zich slechts een minderheid bij de Afscheiding aan.
116. Doetinchemse gezelschapsmensen hadden er rond 1900 een voettocht naar Ede voor over om hun kinderen te laten dopen door een Hervormd predikant die ze orthodox genoeg vonden. Zij zouden bij andere gelegenheden zeker niet in de kerk gekomen zijn, Van Dam I, 137; Thuiszittende ex-Chr.Gereformeerden te Veenwoudsterwal in Friesland lieten rond 1915 daarentegen nog wel hun kinderen naar de kerk gaan "om het niet te verleren." Zij hadden ook spoedig weer een (vrije) gemeente, *Kerkhistorische Kroniek*, 2 (1965) 50.
117. Men betreude dat Van der Heijden jongelingsverenigingen stichtte, de gezelschapsmensen waren daar tegen, Van Dam II, 175; Erkenning vonden o.a. Afscheiden of Christelijke Gereformeerde predikanten (D.J. van Brummen, H.H. Middel, J.D. Barth, J. van Drunen) en enige Hervormden (M. Jongebreur, D.J. van der Graaf).
118. *Kerkhistorische Kroniek*, 3 (1966), 4
119. De Rotterdamse kerken waren destijds niet voorbereid op de komst van zo velen uit "streken waar religieuze tradities met kracht werden gehandhaafd", zodat velen het traditionele kerkverband verlieten. In dergelijke situaties komt men gemakkelijk tot "emotionele groepsvorming (...) dikwijls onder aanvaarding van bewogen lekenprediking." P.J. en W.H. Bouman, aangehaald in: *Kerkhistorische Kroniek*, 5 (1969) nr 4, 44, 45.
120. Wat de Geref.Gemeenten betreft bijv. Barneveld, Ridderkerk, Gouda.
121. J. van Dam, deel II, 32
122. Iemand als de latere Oud-Gereformeerde predikant E. du Marchie van Voorthuysen, die een aantal malen binnen Nederland verhuisde en vele contacten onderhield, oordeelde in de jaren 1930: "Er is geen kerk hier in Nederland, het is alles modern." Daarbij Paauwe's positiekeuze benaderend, Du Marchie, 31. In werkelijkheid waren beide op zoek naar een zekere variant van prediking over de wedergeboorte, zie hoofdstuk twee. Velen wisten, in tegenstelling tot Du Marchie, niet eens wat voor 'liggingen' in de verschillende kerken voorhanden waren, en schreven ze af.
123. De door J. van Dam bedoelde personen maakten deel uit van het gezelschapsleven te Nieuw-

- Lekkerland. Sommigen van hen tolereerden ook uitsluitend die gezelschappen waar zijzelf in het middelpunt van de belangstelling stonden, Van Dam, deel II, 114, 115. Onder de thuiszitters te Opperdoes in Noord-Holland moeten zich tot in de jaren 1960 nog enige volgelingen van de secte der Mazereeuwens bevonden hebben, *Kerkhistorische Kroniek*, 9 (1973) nr 4.
124. Zo oordeelde bij voorbeeld rond 1920 een groep te Werkendam dat er "geen bediening meer was" buitenom Boone en Fraanje, Van Dam I, 137; Van Rijswijk, *De Poorten Sions* 157.
  125. Mededeling G.A. Zijderveld; Volgens anderen is "hun geslacht nagenoeg uitgestorven", M. Dankers, in: *Beproefde Trouw*, 314.
  126. Van Rijswijk, *De Poorten Sions*, 157
  127. Kot, 22-28
  128. Van Dam II, 83; *Notulen Classis Goes Gereformeerde Gemeenten 10-4 en 17-7-1913*
  129. Van Rijswijk, *De Poorten Sions*, 148.157
  130. P. van de Breevaart, 112, 144, 177
  131. De derde - na Sterkenburg en Stam - predikant van de Stammianen bij voorbeeld, ds J.H. Boogaard, erkende zijn eigen uitzetting uit de Hervormde Kerk niet. Van hem wordt gezegd, dat hij geen kerkmuren erkende, P. van de Breevaart, 109, 110, 155.
  132. P. van de Breevaart, 165
  133. aangehaald in P. van de Breevaart, 134
  134. P. van de Breevaart, 185-197; vgl. Zwemer, *The humble and God-fearing*
  135. De beginselverklaring van de besturen heeft als negende artikel: "In al hun vergaderingen wordt de Naam Gods openlijk aangeroepen, of Hij Zijn voetstappen in ons wil komen indrukken, orde op zaken wil stellen, teniet doende alles, wat zich daar tegen keert en Zijn verscheurde en verbrokkelde gemeente wil komen herstellen door de werking Zijns Geestes en daartoe land, volk en kerk de nodige schuld en boete wil komen opleggen."
  136. P. van de Breevaart, 164-171
  137. *De Waarheidsvriend*, 6-7 en 8-10-1950
  138. *De Waarheidsvriend*, 25-5-1950; Een alternatief in dergelijke situaties dat ook wel voorkwam, was het laten 'sloffen' van de onderhandelingen tussen Hervormde kerkeraad en evangelisatie-bestuur teneinde een breuk te voorkomen, 22-11-1951.
  139. Zelfstandige gemeenten ontstaan uit een evangelisatie waren onder andere: Rotterdam en Rotterdam-Zuid (1932), Capelle aan den IJssel en Capelle Schenkel (1940). Te Schiedam (1948, evangelist Middelkoop) en Werkendam (1948) speelde in ieder geval het willen behouden van de evangelist mee.
  140. *De Waarheidsvriend*, 29-3-1951, 17-4-1952 en 9-6-1955; de uitgetreden Hervormde evangelisaties van Sint Jansklooster en Siegerswoude kwamen terecht in de Chr. Geref.Kerken.
  141. Zie: Hoekstra en Ipenburg.
  142. Valkenburg, *Waar het om gaat*, 197, 172, 173; Mededeling F. Koolschijn.
  143. Namelijk naar de vaststelling door de Antwerpse Synode van 1565. Taverne meende dat de zichtbare kerk niet gegrond mag worden op een kerkorde.
  144. Tiendeveen en Nw. Balinge keerden in 1965 naar de NH Kerk terug, zij waren in 1951 na financiële moeilijkheden afgescheiden van de kerk van Nieuweroord.
  145. Valkenburg, *Waar het om gaat*, 187
  146. Daarbij beschouwde hij, in navolging van Calvijn en Knox, de voorzetting van het koningshuis in vrouwelijke lijn als een teken van de oordelen Gods. De geboorte van Willem-Alexander moest Taverne wel positief duiden, maar het oordeel zou het volgens hem niet afwenden, G. Taverne, *Het huis van Oranje en Neerlands toe komst in profetisch licht*, Hoogeveen, 1967, 1, 2, 11-14; Voor de houding van passiviteit beriep hij zich op Kohlbrügge en Ledeboer.
  147. Bedoelde deel-traditie werd zelden door predikanten verwoord, maar eerder in brochures gevonden, waarvan de bekendste waarschijnlijk is *Afschrift van den brief van vrouw Van Schuppen te Veenedaal aangaande de oordelen Gods over gansch Europa*, 1876, dat vele malen herdrukt is.
  148. *De Waarheidsvriend*, 27-3-1958; Van Welzen was even anti-rooms als Taverne, zijn gemeente heette voor en na het samengaan met Taverne 'Nederduits Gereformeerd'; zij telde in 1953 40 mensen, a.w., 15-10-1953; J.C. Hooykaas, *Calvijn's leer van het Huwelijk. Inaugurale oratie gehouden d.d. 6 juni 1959*, Sliedrecht, 1959.

149. Ook de 'Ned.Hervormde vereniging Calvinj' te Dordrecht, die af en toe predikanten liet optreden, zette om die reden de stap naar onafhankelijkheid.
150. Die van Zwolle splitste nog eens in 1958.
151. *De Waarheidsvriend*, 13-12-1956
152. *De Waarheidsvriend*, 9 en 16-5-1964; mededeling F. Koolschijn; Van Dieren was afkomstig uit de Geref.Gemeenten.
153. *Terdege*, 16-10-1985
154. zie noot 152
155. Mededelingen A. Duits en G. Zondergeld.
156. Rustige was ontslagen als student aan de Chr.Gereformeerde Theologische School. Hij overleed in 1963 zonder opvolger; Mededeling G.A. Zijderveld; Rustige, *Schapenspoor*, 85.
157. vgl. De Vrijer, 151, over de invloed van de Romantiek op W. Schortinghuis' wijze van spreken over de wedergeboorte.
158. De term is ontleend aan D.Th. Kuiper, 'Het Nederlands protestantisme in ontwikkelingsperspectief (1860-1940)', in: *De Bruijn*, 1-25.
159. vgl. D.Th. Kuiper, 'Het Nederlands protestantisme in ontwikkelingsperspectief', in: *De Bruijn*, 1-26, met name p 2-6
160. In 1880 was het belangrijkste deel van het Nederlandse spoorwegnet gerealiseerd, en "Nederland bleef tot de aanleg van een min of meer samenhangend net van spoorwegen erg groot.", Knippenberg en De Pater, 48, 56.
161. De Classis Walcheren gaf in de 17e eeuw 'in zekere opzichten' leiding aan het kerkelijk leven, W. van 't Spijker, in: *Nadere Reformatie*, 128.
162. Eventueel speelde in het rivierengebied een rol dat velen er in lintbebouwing langs rivieren en stroompjes woonden, wat het individualisme bevordert kan hebben. Dit in tegenstelling tot met name Zeeland, waar de bewoning zich in dorpskernen concentreert.
163. Schutte, *Gereformeerden*, 506.